

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

59

CSÚZY ZSIGMOND

SZAVAI

SZÓTÖRTÉNETI TANULMÁNY

IRTA

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVŐRBŐL.

BUDAPEST

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1909

Ára egy korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

59

CSÚZY ZSIGMOND SZAVAI

SZÓTÖRTÉNETI TANULMÁNY

IRTA

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVŐRBŐL.

BUDAPEST

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1909

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZIGMOND SZIGMOND

50

CSÜZY SZIGMOND

SZAVAI

SZÓTÖRTÉNETI TANULMÁNY

RÉTHÉI-PRÍKEL MARIÁN

KÜLÖNYÖMÁT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST

ATHLETICUM IRODAI ÉS NYOMDAI R.T. KIADÁSA

Csúzy Zsigmondról eddig alig emlékezett meg a magyar nyelvtörténet. Ezentúl tudomást kell róla vennie és méltó helyet adnia szóalkotásunk történetében.

Az erős nyelvérzékű Kresznerics Ferencnek szeges figyelmét nem kerülte el Csúzy műveinek nyelvtörténeti fontossága; két munkájából: a Zengedező sípszó-ból, meg az Evangéliomi trombitá-ból 300—400 szót szedett ki s iktatott bele a maga érdemes szótárába. Ámde a NySz. ezeket se vette át pontosan tőle, hanem csak úgy fele részben. Olyan szót, melyet a NySz. csupán Cs.-ból idéz, mindössze 120-at olvastam össze (ezek közül is 35-re nincs idézete, pusztán utalása), pedig mi ez a csekély szám ahhoz a sok száz szóhoz képest, melyeknek Csúzy nevét kellene hirdetniök a NySz.-ban! Nem akarok ideje-multán céltalanul vádaskodni; mindamellett a következő számokat sine ira et studio is elő kell adnom:

Kerek számban szólva: — 1000 olyan szava és kifejezése van Csúzynak, melyekről a NySz.-nak egyáltalán nincsen — más írókból sem — tudomása; 200 olyan szava, melyeket a NySz. csupán szótárakból ismer; körülbelül 350 szava, melyekre a NySz.-nak csak egyetlen írói idézete, vagy utalása van (szótári előfordulás nélkül); majdnem 200 olyan szava, melyekre a NySz.-ban a szótári utalás mellett csupán egy idézet van. Ezeken kívül van mintegy 100 olyan szava, melyekről a NySz. mit se tud, noha Cs.-n kívül másutt is: íróknál v. szótárakban előkerülnek; és végül kb. félszáz olyan szava, melyekre a NySz.-nak csakis kódexekből van idézete.

Mindez pusztá igazság, amelyet Csúzy műveinek lelki ismeretes, ismételt áttanulmányozásával állapítottam meg!

Ám ez a nyelvünk történeti szótárára fontos, de egyébként száraz beszámolás magában véve még nem tenné meg-

okoltta, hogy én Csúzy szavairól külön értekezést írjak; mert hiszen kutató tiszttem véget érne azzal, hogy összegyűjtött adataimat a készülő új nagyszótár szerkesztőjének rendelkezésére bocsátom: ennél fogva más okát-alapját kell adnom jelen nagyobb terjedelmű szótörténeti tanulmányomnak. De mi legyen ez az ok és alap? — Semmi egyéb, mint hogy Csúzy Zsigmond a 18. század-eleji magyar irodalomnak eddigelé figyelemre se méltatott nyelvújítója: szóalakító és szóalkotó, aki Faludit nagyon megközelítő nyomokat hagyott irodalmi nyelvünk szókincsének gyarapításában. Ez már, úgy hiszem, elégséges ok arra, hogy szavaival behatóbban és részletesebben foglalkozzam s megismertetésükkel nemcsak a nyelvtörténeti tudást gyarapítsam, hanem egyszersmind a magyar nyelvtörténet nevében a kegyelet adóját is lerójam azon egyszerű Első Remete Szent Pál szerzetebéli Pap iránt, aki nagyszámú prédikációiban nem csupán a korabeli magyaroknak használt lelki tanításaival és vigasztalásával, hanem — bár eddig névtelenül — az utódoknak is nagy hasznára vált számos, részben önalkotta, részben elterjesztette szavának közre hagyományozásával. Tudnunk kell ugyanis, hogy Csúzy — mai ismeretkörünkkel megállapíthatóan — nem kevesebb, mint hetedfélszáz szóval, átvitellemel és kifejezéssel gazdagította irodalmi nyelvünket és — ezeknek a negyedrésztét önmaga alkotta.

A tudomány megörökíti azoknak nevét, akik találmányaikkal hasznára voltak az emberiségnek; a költészet története se feledkezik meg azokról, akik eredeti gondolataik v. érzéseik művészi kifejezésével gyönyörűséget szereztek kortársaiknak s az utódoknak: nem kevésbbé méltó dolog tehát, hogy a nyelvtörténet is híven följegyezze azoknak nevét, akik a nyelvnek fölhasználói, sőt mondhatjuk: költői voltak, vagyis a született nyelvújítókat, kik a köz-szókincset életrevaló szóalkotásaikkal észrevehetően és maradandóan gyarapították. Annál nagyobb pedig az ilyenek érdeme, minél közelebb állanak alkotásaik a nyelv szelleméhez és minél nagyobb a közhasználatba átment szavaiknak a száma.

Különösen ebből a szempontból kívánok én jelen értekezésemben Csúzy Zsigmonddal foglalkozni. Részletesen vizsgálni fogom tehát szóalakításainak s alkotásainak módjait és eredetiségeit; érinteni fogom az elődökhöz való viszonyát s bőven tárgyalom majd az utódokkal, főleg Faludival, Baróttival

és Sándor Istvánnal való kapcsolatát; kiemelem jellegzetes összetételeit, képzéseit s használta idegen szavait; végül összeállítom mindama kifejezéseket, melyekkel irodalmi nyelvünket gazdagította.

Mielőtt kitűzött feladatom megoldásába fognék, szükségesnek tartom előbb egyet-mást elmondani Csúzy életéről, egyéniségéről és műveiről.

Vajmi kevés, majdnem semmi, amit az irodalomtörténet életéről följegyzett. Szinnyi Magyar írók-jában csupán annyit mond róla, hogy »pálos rendi szerzetes és hitszónok; meghalt 1729. júl. 2. Laadon«.

Öt magyar munkája egytől-egyig prédikáció-gyűjtemény:

1. *Zengedező sípszó.* (Pozsony 1723.; gr. Koháry Istvánnak ajánlva; újtól aprószentekig, ünnepi prédikációk; 754 lap és 63 l. somma [beszédvázlat]).

2. *Evangeliumi kölcsönyözött három kenyér.* (Pozsony 1724.; Szelezky Márton pestmegyei alispánnak ajánlva; ádvent első vasárnapjától husvét után első vasárnapig, vasárnapokra való hármás prédikációk; 662 l. és 7 l. somma).

3. *Evangeliumi trombita.* (P. 1724.; Keresztély Ágost primásnak ajánlva; ádvent első vasárnapjától pünkösd utolsó vasárnapjáig, hitelemző beszédek; függelékül a nicaeabéli közönséges gyülekezet vallása c. hitvitázó irat; 776 l. és 34 l. somma).

4. *Kosárba rakott aprólékos morzsalék.* (P. 1725.; gr. Koháry Istvánnak ajánlva; husvét után első vasárnaptól pünkösd után utolsó vasárnapig, hármás prédikációk; 845 l. és 8 l. somma).¹

5. *Egész esztendőre való hármás prédikációk.* (P. 1725.; ez a műve igazában nem külön munka, hanem a 2. és 4. művének egybefoglalt kiadása).

A Nemzeti Muzeumban van egy kéziratoss latin munkája is: *Idea boni regiminis monastico-regularis.*

Csak ennyit jegyzett fel az irodalomtörténet Csúzyról és műveiről. Ám munkáiból egyet-mást még megtudunk róla. Így a S.-ban olvassuk, hogy szerzetbe-lépte előtt katona volt: »Nehéz ugyan — mondja — *a katonakenyér-is* (mint szoktunk mondani, *s-magam-is izleltem*), de még nehezebb a szerzetesé« (19). A HK. előljáró beszédében megemlíti, hogy Apostoli hivatalát »Erdélyben és másutt« gyakorolta. Így többek közt a pápai rendházban is működött mint hitszónok, mert a S. nagyasszony-napi prédikációját saját bevallása szerint a

¹ Az idézésüknél rövidítéseim: S. = Zengedező sípszó. — HK. = Ev. kölcsönyözött három kenyér. — Tr. = Evangeliumi trombita — M. = Kosárba szedegedett aprólékos morzsalék.

pápai rendi templomban mondotta el. A M. előljáró beszéde szerint »fölsői parancsolattából« nagy szükség idején pásztori (lelkési) hivatalt is viselt. Kinyomatott prédikációit előbb élő szóval több helyt elmondotta, mint erről bevezetőiben nem egyszer bizonykodik. Egyébként pedig nagy részüket a 17. sz. utolsó és a 18. sz. első évtizedében készítette. Hosszú életkort kellett érnie, mert a Tr. dedikációjában beteges öregségének telét emlegeti: In hyeme senectutis macidus iaceo truncus (8. l.). Tehát Gyöngyösi Istvánnak körülbelül kortársa volt. Ez kétségtelenül némi hatással is volt reá; bizonyítja néhány tőle vett idézete, meg azután több olyan szó, melyeket azon korban kívül csak Gyöngyösi használt, pl. *beköszön* (S. 38.), *gyalázatvallás* (M. 310.), *leszel* (Tr. 409.), *megállt* (M. 106.), *nyomódik* (M. 344.), *öszveakad* (S. 22.), *szégyenvallás* (Tr. 693.), *tömlöcs* (Tr. 542.), stb. Nemcsak a theologiai, hanem a világi tudományokban is kiválóan jártas férfiú volt: tanusítja rengeteg számú talpraesett idézete nem csupán a bibliából és szentatyákból, hanem a klasszikus írókból is, különösen Horatius-, Ovidius-, Cicero- és Senecából. A korabeli magyar költészetet is ismerte, mert pl. Gyöngyösin kívül Benitzkiből is többször idéz. Sőt neki magának is volt költői tehetsége, miként ezt a S.-nak utolsó beszéde is mutatja, amelyet könnyen gördülő ősi tizenkettes sorokba foglalt; meg azután a klasszikus költőkből való idézeteit is rendesen sikerült verses alakban fordítja magyarra. Szónoki tehetségének pedig nem utolsó tanubizonyysága, hogy az ékesszólásban mindenütt első helyen álló jezsuiták is meghívták magukhoz prédikálni; így egy alkalommal külön meghívásra éppen alapítójuknak, szent Ignác-nak ünnepén szónokolt egyik meg nem nevezett (talán a budai) házuk templomában. De kétségkívül nemcsak mint hitszónok, hanem mint író is nem közönséges tehetséggel volt megáldva Csúzy páter. Különösen a leírásokban tűnik ki; ezekben többször valósággal művészi magaslatra emelkedik. A szokott magasztaló jelzők halmozása helyett idézem itt bizonyosságul a következő rövid mesteri rajzát a *bujdosó szegény legényről*:

Hát a-maz bujdoso szegény legény, vélték-e, mi-némű gyümölcset gyümölcsozik?

Meg-vonta magát nagy alázatossan, s-azt vélnéd, hogy hatot nem tudna számlálni; egyéb-aránt ha hat ókrót sajédét tétoázva, mindgyárt

meg-tűdgya olvasni, őrizni, hajtani; s-ezért-is neveztetik eke-szárazsatonak. Ha kantárotlan lovat lát a rétben, meg-tűdgya fékezni, fel-tűdgya zabolázni, eszébe forgatván a-maz Magyar köz-mondást, könnyebb lovon járni, mint gyalog talpalni: a mit szeme meg-lát, keze ott nem hadgya; préda nyeresége, vonyás vitézsége; bor-csiszár tilulussa, tobzodás gyönyörűsége; egy szóval, gonoszság minden gyűlmölcs, és Szentségtelen Istentelenség. (M. 304.)

Nem nagyítok, ha azt állítom, hogy ennek a rövidsége mellett is jellemzetes, színes és plasztikus életképnek a régi prózai irodalmunkban egyáltalán nincsen s a versesben is kevés párja akad. Pedig ez Csúzynál nem áll egymagában; méltóan sorakozik melléje teszem a *csél-csap káromkodóknak* eme ineglepoően találó festése is:

Mit vélték? Mi-némű regulamentumot szabna? vagy-is mi-némű példát mutatna Judás [Machabaeus] a mostani csél-csap káromkodóknak? Kiknek fel-költők átok: mulatások szitok; s-le-fektek úndok morgolodás? kik meg-nem elégszenek a pártos eretnekekkel két vagy három sacramentommal: se héttel a Catholicusokkal, hanem százokat; sőt milliókat koholnak, s-fűznek őszve? kiknek minden-napi imádságok: Adta teremtette: fogadások, őrdög ragadgya-el, rontsa, tördelyle, prémezzze, csipkézze; ússón-meg a gutta, vagy a lánczos menykő. Egy szóval minden szovok-járása, kőz-beszédek, s-monda-mondájok gonosz szokásul bé-vett éktelen szitok; s-feslett káromkodás; úgy hogy őrvendgyenek néha a gonosz szűlők, ha-hogy hallják gonosz magzattyokat frissen káromkodni mondván: bezzeg, ebből leszen jó katona, mert jól tud morogni; úgy-úgy jó katona; de nem az Isten, hanem az őrdög katonája (M. 673.)

Ugyancsak sikerült pl. a *bűnös képzelődésnek* következő festői jellemzése is:

Sokakban tapasztaltjuk, hogy vala-merre feslett erkölcsök hanyatlík, azoknak képeket foglaltják magokban:

Valamint a bor-csiszár részegesnek bor, s-kupa czimere, éles tőr a boszszuullonak, képzés a hazugnak, úgy a dús-gazdag ezüstel arannyal mázollya-be szívét; pompával hizlallya a maga-hitt kedvét; s-szidalommal fenyi a vitéz fegyverét. Az átkozodonak Meny-követ, és guttát, poklot, és őrdögöt, s-ezer Sacramentomot. A tobzódonak, kinek hasa Istene, vetett asztalt, serleg bort, tyukot, ludat, pokát, és gőzös, žiros konyhát; s-egyéb nyalánságot. A fajtalanak pedig veres énekeket [virágénekeket], dísztelen meséket, Nyμφát, Venust, Cupidot, és sok trágárságot. (M. 393.)

Csúzy elméjének nem közönséges élére vallanak egyrészt ötletes szójátékai, másrészt tréfás és csipkelődő körülírásai.

Az előbbiekből szolgáljanak példakul a következők:

Cupido nyilával *Dám-vadakat* [= dámákat] vadász (M. 612.). Hazugsággal szoktak élni, s-sima-száju *füllent regimentében* [= a füllentők seregében] tiszteteket viselni (HK. 10.). A gonosz Sátán több nyomdokit követő

pajk-társival járja a macskarát (= ravaszodik HK. 573.). Azt aléttya senynyedékes írásában, kinyomatott könyvében egy előhasika csiga-biga *Perdicátor*, akarom mondani *prédikátor* (Tr. 46.). Távoztassuk *perdikációjokat*, vagy-is *praedikációjokat* (Tr. 73.). Üdvösségesb-e az ilyen *Tórókkel bélétt*, és *zidoval prémezett* poroszlonak nyomdokát követni? (Tr. 71.). Ha a *veszperesnek* [= esperesnek] egy, vagy két arannyal bé-kötötted szemét, a-mennyiszer tettczett, feleségesedtél (S. 752.). Stb.

Az utóbbiak közül említésre méltóak ezek: *Górbék fiadnak újjai, s-hozzájok ragadnak tő, kés, kesz-kenyő* (M. 41.). *Lányod örömet nyallja aorso ajakát* (M. 41.). Az Aszszony mindaddig dúdollya az útolsó *Kyriet*, mig a férfinak fel-gerjed haragja, a-vagy meg-indul régi maszlagja, s-aszszonyomnak keményen kenegetvén, nagyon meg-kolompozza hátát (S. 17.). A káko bízt utálván, gyűlöli a vizet, nyallja a bort, mint a mézet; s-ezért is fel-önti hé-kőre mindenét; gyakorta kenyik tatár kancsukával annak vállát, és hátát, vagy égetlen hamuval dörgöllik az oldalát (S. 739.). Végre akasztófát virágoztatnak véle (M. 41.). Sokan egyelednek a *Franczia kelletlen atyafiságban*, mert személy-válogatás-nélkül fáitalankodnak (M. 615.). Stb.

Csúzy műveiben számos történeti, néprajzi és etymologiai érdekességre akadunk. Néhányat főlemlíték közülük:

Cs. tudvalevően az egyetlen magyar eredetű szerzetnek, a pálos rendnek volt tagja, annak a rendnek, melyről a nagy Pázmány (ki jézsuita volt!) egyszer ezt a magasztaló nyilatkozatot tette: *Ha-ki Magyarország sorsos állapottját látni kívánnya, tekéntsé Első Remete Szent Pál szerzetét, és ha-azt virágjában tündöklenni láttya, tudgya-meg, hogy az országnak-is jól vagyon dolga, mert jó renden szénája* (S. 42.). Hogy mennyire elterjedt volt e szerzet hazánkban, arról fogalmat nyerhetünk Csúzynak azon állításából, mely szerint a török pusztítások és a reformáció viharai között 180, mondd: *száznolcvan roppant klastromuk* prédáltatott fel. S eme klastromok nagyságára fényt vet az a körülmény, hogy teszem a Buda feletti sz. Pál völgyében épült és sz. Lőrinczről nevezett kolostorukban *öt-száz szerzetes személy* volt (S. 351.). Ép ezért nem valószínűtlen Csúzynak azon tanuságtétele, hogy a pogány törökség II. Lajos szerencsétlen halála után csak az ő *kisded szerzetéből két-ezer fel-szentelt Papnál többet hánya kardra* (S. 351.).

Egyebek között megemlékezik Cs. a reformáció történetéből ismeretes *Prinyi Péter és Petrovics Péter haláláról*: *Prinyi* — úgymond — keserves hoszsu rabságban hál meg, Bécsben A. 1550. *Petrovizit* pedig Munkácson az oltárok, és képek rontásának alkalmatosságával (mellyben maga serénykedik vala inkább) a rángotott feszület úté agyban (Tr. 771.). Majd — fides penes auctorem! — így folytatja: Az elsőnek [Prinyinek]

holítéstét-is (mellyet a mi Terebesi templomunkban temiettek vala-el) majd minden esztendőben meg-üti vala a meny-kő, és a koporso fölött álló követ egyenessen a szívére szolgáló helyen lyúggattya vala (csudálatos dolog!) mind addig, míg száraz csontyait a szentek társaságából már az én időmben fraterim ki-nem hánták. S-az-úta vagyúnk, teszi hozzá, csendesben, és bátorságosan a szörnyűséges égi háborútól, és az Isten csudálatos, mert nem égető, hanem csak rettentő, és az ő temetését, vagy-is holt tetemét ostorozó nyilától (Tr. 771.).

A S. nagyasszony-napi bucsui prédikációjában Pápa város reformációjáról a következőt mondja: Ez az egész város úndok eretnekségre vemedett vala, úgy hogy az údváriakon-kivül több egy Catholicus igaz kereszténynél lakos nem találtatott az egész városban; kit-is csufolodva *Pápista Pálnak* nevezének (S. 364.).

A sz. Fülöp és Jakab apostolok napjára való beszédében megemlékezik arról a hazai szokásról, hogy e napon *pünkösdi fákat* szoktak ajándékuul osztogatni (S. 161.). A *Keresztelő sz. János napi* prédikációjában pedig felhossa az ezen szent *estin a-vagy ünnepe-napján* szokásos honi *tűzgyullasztást és tűz-ugrálást*, amely szokás, mint mondja, némelyek szerint régi pogányoktól kölcsönözött majmoskodás; de szerinte talán, inkább sz. János példájára teszik ezt, »ki-is, látogatására men-vén, az Annának Örsébetnek méhében viselő szűz Aszszonyúnk, ugrált röpösött, szökdécselve örvendezvén az Annya méhében (S. 219.)«.

Egy csúfolódó népdaltöredéket is találunk Csúzynál, ezzel a megjegyzéssel: Az ő Testamentomban Törvény-szerént bort nem ittak a Papok; s-most-is vásott csintalansággal éneklék némelyek: *Azt mondják a Papok, hogy nem jó bort innia; hazúdnak a loncsosok* [vö. MNy. 1:277], *mert maguk is meg-iszszák* (S. 739.).

A *megjött Antal Budáról, zöld ágat hozott* régi szólásmódnak eredetéről ekkép tudákoskodik Csúzy: Mi-némű, s-ki lött-légyen ez az Antal? Biró-e valóságosan? Fő-bíró, vagy vice? a-vagy-is futoso, kit kis bíronak szoktak nevezni? sokat azon hogy fúttassam elmémet, talán nem szükség; elég, hogy ő követségben járt s-zöld ággal (melly jó reménségnek jele) tért vissza házá-hoz (S. 184.).

A *boldogaszszony-katonája* gúnyos kifejezésnek (= gyáva) eredetéről ezt mondja: Régi eleink minnyájan Boldog Aszszony katonáinak neveztettenek; noha most csúfra fordítván ezt csak ki-neveti a vak-merő eretnekség (S. 528. NB. már Decsinél: Bódog aszszony katonája vgyan ő is: ollaris Deus. 22.). Érdekes az is, amit a *purgatorium* névnek tréfás alkalmazásáról mond: Némelyek [az eretnekek közül] káromkodván, a *konyhát* nevezik *Purgatoriumnak*, hogy im ott mellyesztk, és tisztogatják a tyúkokat, lu-

dakat, malaczkokat, és egyéb asztalra vitetendő állatokat; némelyek a vitézlő rend részére szedett *portio*kat, melyek ki-tisztították szuszékokat, ládájokat, s-meg-ürítettik erszényeket (M. 370.). Stb.

Csúzy nagyszámú egyházi beszédeit saját állítása szerint az egy-ügyű szegényeknek és alacson renden levő közönségeseknek (S. Aj. lev. 4.) készítette; többnyire bárdolatlan dúrva poor parasztnak (S. Elülj. b. 2.) mondotta el; és nem a nagy elmék, hanem az egy-ügyűek, s-könyvek-nélkül szűkölködők kedvéért (HK. Elülj. b. 1.) tette papirosra is. Hogy az együgyű elnyomott pór-paraszt népet valóban szerette, beszédeinek sok helyéből kiviláglik. Nem egyszer kel ki a hatalmasok ellen, bátran szemükre hányva a szegény szolgarenden elkövetett igazságtalanságaikat. Mily erős meggyőződéssel és jellemző erővel festi teszem a hatalmasok és az alattvalók egyenlőtlen helyzetét a következő soraiban:

A hatalmasok tele torokkal nyelik még a tevéket-is; tépik, törik, rontják a szép igazságot; és a törvény viaszszos orrát magok szájok izire ficsarják; holott az egy-ügyű alatt-valoknak mingyárt torkán akad vagy a csekély szűnyog: s- nőha nem-is tudgya izit a-vagy búzít, s-melyik folyovizben fogatott a keresett pisztráng, még-is nyakára kóttetik, torkára fojlatik a kellettlen istráng . . . A hatalmasok szabadossan gázolják a törvényt; kórmók vége-is meg-akad az alatt-valoknak a mostoha kelepében. S-ez az oka a-maz magyar köz-mondásnak: A kis kurvákat ki-sóprik, ki-csapják; a nagyokat pedig pompással hintoban hordozzák: a kis lopokat akasztófára kóttik; a nagyokat pedig tisztre, s méltóságra emelik.

E néhány sorból is látnivaló, hogy Csúzy nemcsak apostoli hivatalt viselt az alacsonyrendűek között, hanem ezeknek valóban apostola is volt.

Hogy pedig kertelést nem ismerő prédikációinak hatása széles e hazában nagy lehetett, afelől alig támadhat kétségünk. Egyházi cenzorai magasztalva emlékeznek róluk; s előkelő mecénásai legjobb tanuságok reá, hogy nemcsak az együgyű nép, hanem az igazságos érzésű főbb renden levők is szívesen hallgatták v. olvasták szentbeszédeit.

Nem csupán tárgyainak alapos, sokoldalú ismerete, nem csupán szívét és eselmét egyaránt megkapó bizonyításai, nem csupán anyagának világos elrendezése: hanem különösen erőt lehelő magyaros stílusa, szemén-szedett népi közmondásokkal és törül-metszett szólásmódokkal teljes, cikornyátlan, zamatos nyelve voltak azok a ható erők, melyek Pázmány

méltó tanítványát egyaránt kedvelté tették mind paraszt, mind úri hallgatói és olvasói előtt. Mert Csúzy Pázmánynak tanítványa, kit ha nem is mul felül az ész és tudás nagyságában, a kifejező erőben, a nyelvvel magyarán való bánásban alig marad el mögötte.

Nem vág ugyan feladatomban körébe, hogy Cs. stílusának magyarosságát és népiességét is vizsgáljam, mindamellett érdemesnek tartom — bárha rövidebben — ezekre is kitérni. Nem hiába szónokolt és írt Cs. főképpen az együgyű, könyv nélkül szűkölködő népnek, tudta, értette nagyon jól, hogy csak a maga egyszerű nyelvén érkezhetik ennek eszéhez-szívéhez. Azért »nem pallérozott szó-fodorgatásokkal trágyázta« (Tr. Elülj. b. 3.), hanem »kisdeden alkalmaztatta« (uo. 5.) s »mennél együgyűbben tette papirosra« (uo. 1.) beszédeit. A nép ajkán fakadt eredeti közmondásokkal, szólásmódokkal és tartalmas kifejezésekkel annyira bővelkednek prédikációi, hogy akár külön tanulmányt lehetne róluk írni. S hozzáteszem: nagy részük olyan, hogy másnál nem kerül elő. Mily magyaros zamatú közmondásai teszem a következők:

A meg-aggott vén, és öreg embereknek bor bogarok, kása pecsenyéjek (S. 15).

Minden botnak végén a feje (S. 15).

Tulajdon jó hazánknak kedvesb vagy fűstti, és bízi, hogy-sem az idegennek valóságos pecsenyéje, s-ízi (S. 713).

Nem gyermeknek való a bor, mert meg-nem tudgya rágni (S. 735).

A ki a nád között ül, olyan sipot csinál, a mi-néműt szeret (S. 1).

A mi magától a Sántától nem-lehet, meg-lehet a vén aszszonytól, a ki mindeneben egy húron pőndül véle (HK. 483).

A lopásnak akasztás fizetése, a loponak akasztó-fa czimere (Tr. 97).

Szerencsés gyermek, a kinek pokolban mégyen szüldéje (Tr. 591).

Az álnok Bironak, a hamis tanácsnak, a gonosz tanunak markában a szíve (M. 104).

A rongyos hóvelynek rozsdás a szablyája (M. 129.): amilyen az úr, olyan a szolgálja.

Közönségesen szokták mondani: *Több borjut visznek a Méh-szár-széekben, hogy-sem mint ókrót, s-tyúk-tojást-is többet esznek az emberek, hogy-sem öreg tyúkot* (M. 384.): többen halnak el fiatalon, mint öreg korban.

Rossz púska az, melynek fogása nincsen (M. 471)).

Az eredeti népies szólásmódoknak, szólamoknak és kifejezéseknek pedig Csúzy prédikációiban valósággal se szeri, se száma.

Szokták mondani: *jól ül ez, jól fekszik a-maz*; az-az semmi-nélkül szűkölködik, jó renden szénája (S. 713).

Ha a lelki tanéto feddi dorgállya a rossz erkölcsöket, *ottan el-dűl a szérdék, oda vagyon a barátság* (HK. 325).

Szedd rá, majd ki-jó a lapu, a búrján, a bőrök; s-el-töltvén a nyarat, ha nem tettzik a kapu-fa, ballagjon úressen a fagyon! (HK. 300).

Nagyon bányya itt a béka a deret, szeme fényét feszegeted, fájos bi-béjét tapogatod (HK. 407).

Vakarodgyál Sátán, másutt árúld cigány benna lovadat! (HK. 439).

Nagy fába vágod Péter a feiszét! iszonyú mélységnek ered vitorlátlan hajod! Nincs a dologhoz se irod, se szelenczéd (S. 431).

De mit kesergem ezt a temérdek gondviseletlenséget, nagy haszontalanól azután zárván az ajtot talám, mikor el-lopták a fakot (Tr. 33).

Meg-álly szabo a dombon, míg a kóntós el-készül! (Tr. 760).

Senki értetlennek nem-mondaná magát, hanem értelmesnek, mondván: *Nékem is adott Isten eszet, s tudok vele élni; nem tókkal útótték fejemet, se nem szalma, a-vagy szecska agyam veleje* (M. 350).

Bor-csiszároknak szoktúk mondani, fejek fájván, hogy csak a hajok fáj, mert annyiban hajtyák, mint a hajnak fájatlanságát (M. 404).

Meg-emésztetnek a halak a halaktól, sőt még az emberek-is az emberektől; s-ezért szoktúk mondani köz példa-beszédben, *csuka az, s-a-maz ember* (M. 319).

Igazán nem tanúltak (a mint szoktúk mondani) *Pál érsek údvarában* (M. 712.) stb.

Álnok vádolással, és hízkeléssel *tisztéből ki-heverik* (HK. 150).

Hetet-számra sem esznek egyest hasokkal (HK. 300).

Ne félre kaszályuk, vagy kopárra kapállunk kívül a mennyei cse-lédes ember szöllején (Tr. 160).

Az öregeknek szívók-re szól ez a levél (Tr. 75).

Az ado-fizetésből nem tágulunk (Tr. 697).

Bócsületiben jár és emberségében (Tr. 597).

A kölcsönyözésben időt vetünk, napot szabunk (Tr. 557).

Mind a két félére mélyen aluszik (M. 44).

Munkájokat hirtelenkedvén, történetre hadgyák, kockára hagyítyák, vak sors-ra vetik (M. 65).

Törvénytelenül horgásznak tisztet (M. 322).

Pompásan vendégeskednek, csak hogy egy kis hír, s-név búz-re verekedhessenek (M. 320).

Sírás-ra görbed a szájunk (M. 542).

Sóprú-re feneklik az ember (M. 378).

Csiphéssen, lánczossan szitkozodhatnak (Tr. 231).

Oly veszett búdós, valamint szinte maga az ördög (M. 72).

Keserüések-által kell bé-verekednünk az mennyeknek országában (Tr. 335).

Ebben is bé-ugrat Kopasz János (Tr. 735).

Első alkalmatossággal szembe-szókik a jámbor kath. emberrel (Tr. 744).

Tóldgya, foltozza, szabja, csonkéttya, glossázza, a-vagy-is csávállya az Isten igéjét (HK. 616).

Húzo-vonyo, eke-szároszto, nyúzo-foszto, lovakat fel-júzó (M. 38).

Részeges, *korcsoma-torok, dél-utánni ember* (M. 388).

Majd minden-nap *jűllig ivo* (M. 389).

Nyirett, s *czinteremet töltő Doctor* (M. 804).

Szóval, miként e szemelvények nyilvánvalóan mutatják: Csúzynak stílusa a magyarosságnak és népiességnek legsajátosabb virágaival ékeskedik.

Kiegészíti ezt az a sok népi szó, melyeket kétségtelenül alacsony rendű hallgatóinak beszédéből vett át a maga nyelvhasználatába. Ilyenek pl. *biberkezés* (= babrálás M. 292.), *börcös* (*börczös kéz* M. 717.), *bugyborékol* M. 587.), *cirókál* (M. 320.), *csempesz* (= ravasz S. 402.), *csoroszlás* (Tr. 166.), *elkorhelykedni* (Tr. 537.), *darvas* (*darvas tőke* = gyümölcstelen Tr. 693.), *fejér-nép* (HK. 38.), *fészek-fentő* (S. 723.), *gúnyás* (Tr. 13.), *hé-kő* (= felső malomkő HK. 358.), *hervadoz* (S. 162.), *juhászkodás* (= meghunyászkodás Tr. 607.), *kehes* (Tr. 266.), *kendész* (= kutat S. 613.), *kobé* (Tr. 454.), *léhűtő* (Tr. 265.), *ördög-kápolnája* (= korcsma M. 639.), *pazdorol* (= pazarol HK. 358.), *peccen* (= percen Tr. 7.), *pissog* (S. 149.), *póka-kakas* (S. 400.), *silla-bikál* (S. 143.), *tarhó* (S. 566.), *torzonborz* (HK. 536.), *tökkel-ütött* (HK. 229.), *uszkorál* (S. 40.) stb.

Csúzy azonban nemcsak a már meglevő nyelvi anyagot használta fel nagy ügyességgel, hanem — hogy a saját szavát alkalmazzam reá: — »veleszületett» alkotó tehetségéből kifolyólag maga is gyarapította a köz-szókészletet eredeti talál-mányaival.

Ezzel eljutottam kitűzött feladatomnak legfontosabb részéhez: Cs. szóújításainak vizsgálatához.

Ismert valóság, hogy bármely nyelv irodalmi szókincsének egy tekintélyes része tudatos írói alkotás. A mélyreható eredeti elmék nem csupán sajátos gondolatokat szülnek, hanem eszméiket — a pillanatnyi szükségérzethez képest — elég gyakran maguk alkotta nyelvi formákban is testesítik meg. Minden nagyobb író gazdagítja több-kevesebb anyaggal a köz-nyelvkincset. S az írói nagyságnak kétségen kívül nem utolsó jele ennek a gazdagításnak mértéke. Ez áll minden nemzet és nyelv íróira egyaránt.

A magyar irodalmi nyelvkincsnek is egy nagy része írók alkotása és hagyománya. Nyelvtudományunk újabbkori íróinknak e nembeli hagyományát már meglehetősen ismeri; sőt a mesterséges nyelvújítás alkotásait is jórészt összegyűjtötte; de

aránylag nem sokat tett még annak felkutatására, mivel járultak a régebbi írók irodalmi nyelvünk s főleg irod. nyelvünk szó-készletének gazdagításához. Az én jelen tanulmányom példa akar lenni nyelvész-társaim előtt az ilyenén kutatás gyökeresebb foganatbavételéhez.

Csúzy szóalkotásainak vizsgálata különösen érdekes betekintésre segít bennünket az igazi, vérbeli szóalkotók munkájába: láttatja velünk, mily úton-módon koholják és költik, alakítják s öltöztetik szavaikat. Észrevesszük, hogy ez az út és mód főként háromféle:

Az első, talán leggyakoribb az, hogy a köznyelvből vagy akár írótól vett szónak alakján valami változtatást tesznek: valamely részét kicserélik, megtoldják, avagy kurtítják. Az ilyen-mód készült szavak szorosabb értelemben még nem igazi szóalkotások, hanem jobban csak szóalakítások, nem új, hanem csak újdonszerű szók. A második, már inkább újító mód az, hogy az átvett szavak jelentését sajátos átvitelrel másra változtatják. Végül a harmadik, legigazabb alkotás-mód az, mikor meglevő szók képmására, vagy a maguk apperceptiója szerint egészen új szókat teremtenek.

Csúzy szavai az alkotásnak eme három módját számos példában tüntetik elénk — mind az összetételben, mind pedig a képzésben.

Cs. szóképlete összetételekben igen gazdag; s kapcsolatai nagy részén meglátszik az öntudatos mester alakító és alkotó munkája.

Az átvette összetett szavaknak majd az első, majd a második részét cseréli fel többnyire szinonimával:¹

- A) csepegő-szemű C. : folyó-szemű HK. 568.
 forgó-szél C. : kergeteges-szél Tr. 122.
 kár-vallás C., MA. : koarc-vallás S. 720.
 meleg-természetű Mel. : hé-természetű S. 739.
 mennybe-kiáltó Quary C. : égbe-kiáltó Tr. 118.
 has-hizlaló Pázm. : test-hizlaló HK. 457.
 szentháromság-tagadó Pázm. : Krisztus-tagadó HK. 226.
 tanító-hely Páz. : oktató-hely Tr. 757.
 tanító-mester Com., Zvon. : oktató-mester HK. 655.
 távol-lét Helt. : messze-lét Tr. 683.
 utol-ér Matkó : hátul-ér M. 576. stb.

¹ A más írókból vett példáimnál csupán az írók nevét jelzem, a műveiket nem. Az érdeklődő az utóbbiakat az előfordulás helyeivel együtt könnyen megtalálhatja a NySz.-ban. Névrövidítéseim azonosak a NySz.-éval.

- B) bal-itélet SBalog, Szeg. : bal-vélekedés HK. 173.
 ember-szeretés C. : ember-becsülés S. 244.
 elme-fárasztás Pázm. : elme-faggtatás Tr. 116.
 ég-dörgés MA. : ég-zengés HK. 229.
 házi-hóhér Pázm. : házi-ellenség S. 741.
 hús-torony Pázm. : hús-halom S. Aj. lev. 4.
 hit-újító Pázm. : hit-igazító M. 776.
 köz-ember Ver. : köz-személy : HK. 171.
 kő-eső C. : kő-zápor M. 124.
 maga-hányás Pázm. : maga-vetés Tr. 681.
 szófia-beszéd MA. : szófia-mese HK. 432.
 pénz-halász v. horgász PP. : pénz-kaparító HK. 317.
 papi-öltözet Pázm. : papi-ruházat S. 557.
 szőlő-mű Sylv. : szőlő-munka S. 120.
 trombita-harsogás C. : trombita-kürtölés S. 134.
 újhit-faragó v. reszelő Pázm. : újhit-koholó Tr. 771.

Idevaló továbbá az az eljárása, hogy a kész összetételnek valamely tagját megrövidíti, vagy toldja, esetleg a képzőjén vagy ragján tesz változtatást:

- Rövidítés: ellenkező-fél Zvon. : ellenző-fél Tr. 25.
 fenevad-állat Kár., Com. : vad-állat S. 666.
 közelvaló-lét Mon. : közel-lét HK. 128.
 mennykő-ütés Zvon. : kő-ütés Tr. 25.
 örökkül v. örökön-örökké Ehr. C. MA. : örök-örökké M. 47.

- Toldás: csoda-látás C., MA. : csodás-látás M. 148.
 csorgó-kút Lipp. : kicsorgó-kút S. Som. 38.
 szám-adatlan Pázm. : szám-adhatatlanul Tr. 502.
 szem-fülség Pázm. : szem-fülesség Tr. 538.
 szőlő-tőke MA. : szőlős-tőke M. 823.

Képző v. rag- arcul-csapdosás TKis. : arcul-csapdozás Tr. 257.

- változtatás: pénz-keresés Pázm. : pénz-kereset M. 103.
 agyon-üt Helt., Decsi : agyban-üt Tr. 771.
 helybe-állít Hall. : helyre-állít Tr. 615.

Számos esetben akként változtat Csúzy a kész összetételeken, hogy 1. a második tag főnévi képzőjét melléknévivel, 2. a melléknévit főnévvel cseréli ki, vagy 3. a második tagot tovább képzí:

1. egymás-szeretet MA. : egymás-szerető Tr. 362.
 elme-futtatás MA. : elme-futtató S. Aj. lev. 1.
 fő-szédelgés Mad., Com. : fő-szédelgő Tr. 186.
 fő-törés Pázm. : fő-törő Tr. 539.
 isten-tagadás Pázm. : isten-tagadó Tr. 761.
 szó-fodorgatás Pázm. : szó-fodorgató HK. 83.
 ünnep-szegés Pázm. : ünnep-szegő S. 103.

2. ember-becsülő Pető : ember-becsülés S. 244.
gyümölcs-hozó Illy. : gyümölcs-hozás M. 301.
had-verő Zrinyi : hadverés Tr. 315.
igazság-szerető PéldK. : igazság-szeretet S. 663.
isten-kisértő Guary C. : isten-kisértés S. 159.
óra-mutató MA. : óra-mutatás M. 48.
ujhit-faragó Pázm. : ujhit-faragás S. 667.

3. alatt-való Com. : alatt-valóság HK. Som. 2.
bak-ló Zvon. : bak-lovas Tr. 176.
bor-szesz Pázm. : bor-szeszes M. 623.
fene-vad C., MA. : fene-vadság S. 666.
jó-tehetetlen MA. : jó-tehetetlenség Tr. 434.
kép-író C., MA. : kép-íróság M. 71.
kór-beteg MA. : kór-betegség S. 51.
nagy-asszony Winkl. C. : nagy-asszonyosság M. 290.
pénz-kórság Ma : SB. : pénz-kórságos Tr. 608.
vég-derek Com. : vas-derekas M. 104.
vég-bucsu Kájoni : vég-bucsuzás Tr. 275.
zab-gyermek Ver., Pécs. : zab-gyermekség S. 257.

Nemcsak az összetett, hanem az egyszerű szókön is megnyilatkozik Csúzy alakító ereje, különösen toldásban, képző-változtatásban és továbbképzésben :

- Toldás : frisség Born. : frissesség HK. 154.
szorgalmaztat Pázm. : szorgalmaztoztat HK. 175.
fegyveresít Illy. : fölfegyveresít M. 277.
gyalázódik Pázm. : legyalázódik M. 470.
hibáz DEmb., Ben. : elhibáz M. 146.
hivalkodni C., MA. : elhivalkodni HK. 164.
tolong MA. : öszvetolong M. 24.
vezérel MA. : visszavezérel HK. 197.

- Képző- behálól C., Illy. : behálóz S. 668.
változtatás : cifrálkodik Mel. : cifrázkodik M. 809.
csodálkodik C., MA. : csodáskodik M. 464.
glosszál Alv. : glosszáz HK. 619.
ollól Pázm. : ollóz S. 551.
tévelyedhetetlen Pázm. : tévelyeghetetlen M. 280.

Ide veszem azon változtatásait is, midőn az igekötőket újakkal : ellentétesekkel v. rokonértelműekkel cseréli föl :

- beárkol MA. : felárkol Tr. 33.
beföd MA. : leföd Tr. 305.
bepalástol Káldi : lepalástol HK. 781.
bepóláz Kár. : lepóláz S. 666.
kicsuszamodik MA. Tan. : becsuszamodik S. 748.
lebír MHeg. : felbír HK. 305.

- megbékóz C. : lebékóz Tr. 607.
 megmezítelenedik Decsi G. : lemezítelenedik HK. 114.
 megpalléroz Felv. : lepalléroz M. 665.
- Tovább- álorcáz Káldi : álorcázás Tr. 160.
 képzések: békételen MA. : békételenít M. 665.
 duskás Kár. : duskáskodik Tr. 110.
 ismerő MR., Pázm. : ismerős HK. 157.
 módatlan Pázm. : módatlanság M. 521.
 morzsalék C., MA. : morzsalékozik S. 13.
 nyughatatlan C., Pázm. : nyughatatlanít S. 146.
 oszolhatatlan C. : oszolhatatlanság S. 122.
 szólatlan Pázm. : szólatlanság Tr. 650.
 udvari Pázm. : udvariás Tr. 213.
 visszás MA., Fél. : visszaskodik M. 364.

A szóújítás második módját, t. i. az átvette szók közhasználatú jelentésének elváltoztatását szintén gyakran ejti meg Csúzy. Számos egyéni átvitele van, melyek közül több az irodalmi nyelvben is elterjedt. S átvitelei legnagyobb részt természeteseznek tűnnek fel. Néhány érdekesebbet idézek közülök:

- féltő: teuer, lieb Decsi, Pázm. : eifersüchtig; féltékeny S. 28.
 gazdálkodik: behherbergen MA. : landwirtschaft treiben HK. 165.
 hátramaradás: das zurückbleiben Pázm. : schade HK. 460.
 hím: stickerei MA. : beschönigung, umschweife HK. 25.
 holt-tetem: totenbein GKat. : leiche M. 673.
 javít: heilen; gyógyít Felv. : bessern; jobba tesz HK. Aj. lev. 3.
 javul: gesund werden Helt. : jobba lesz HK. 541.
 kacér: unkeusch C., MA. : geilheit; unkeuschheit HK. 574.
 kendő: handtuch C., MA. : bleiweiss, schminke S. 55.
 kiszolgál: verdienen C. : austeilen, vollbringen Tr. 591.
 kitesz: hinauslegen MA. : ausdrücken; kifejez Tr. 179.
 kockáz: mit würfeln spielen PPL. : aufs spiel setzen Tr. 649.
 kormány: gubernaculum MA. : gubernium, regimen [polit. ért.] S. 753.
 közbeszéd: sprichwort C., Helt. : gespräch Tr. 380.
 külömb: dissimilis és diversus C., MA. : praestantior; vorzüglicher S. 312.
 mázól: tünchen, beschmieren MA. : male pingit, inquinat Tr. 189., M. 690.
 mesés: rätselaufgeber C. : märchenhaft; mesebeli M. 140.
 mesterség: kunst C., MA. : meisterstück M. 685.
 mezítelen: nackt C., MA. : nacktheit S. 76.
 mulatoz: cunctatur, időzik C., MA. : sich unterhalten S. 628.
 puszta: einöde, wüste C., MA. : meierhof HK. 150.
 ujság: neuigkeit és neumond C., MA. : zeitung HK. 160.
 vadon: öde Érdy C., Pázm. : einsam »lappango vadon élet« S. 35.
 visszacáfol: wiederlegen Tel. : wiederrufen; visszavon HK. 171.

Végül az alkotásnak legsajátosabb módján, vagyis: meglevő szavak analógiájára, valamint a maga appercepciója szerint is sok szót teremtett Csúzy.

Mind összetételei, mind képzései között elég nagy számmal találunk szokat, melyeket könnyen kimutatható analógiákra alkotott. Ilyen összetétele teszem:

álom-néző Tr. 571. ~ csillag-néző Land., jövődő-néző Diósz.
 árnyék-élet M. 614., árnyék-dicsősség HK. 66. ~ árnyék-világ R. M. K.
 bor-özön S. 739. és tűz-özön M. 96. ~ víz-özön C.
 bor-kórság M. 626. ~ víz-kórság C.
 boszu-töltés Tr. 712. ~ kedv-töltés Pázm.
 dinnye-étel = dinnyeevés M. 734. ~ hús-étel Zvon. kenyér-étel Lép.
 esze-hagyott S. 109. ~ esze-felejtett Czegl., GKat.
 festett-kép S. 442. és öntött-kép HK. 500. ~ faragott-kép C., MA.
 fodorított-szó S. 301. ~ fodorított-haj MA.
 házi-szolga Tr. 353. ~ házi-tiszt Pázm.
 hideg-természetű Tr. 177. ~ meleg-természetű Frank.
 hideggel-holt S. 514. ~ éhhel-holt MA., Kár.
 igaz-vallás = confessio veri HK. 628. ~ igaz-mondás Érdy C., Pázm.
 közben-állás HK. 53., közben-álló HK. 62. ~ közben-járás C., MA.,
 közben-járó C.
 láb-futás S. 654. ~ láb-kapálás Bal.
 maga-hagyott Tr. 687. ~ maga-feledt Tel., Pázm., maga-hítt MA.
 orron-von = detorquet S. 752. ~ félen-von = detorquet Bal.
 ország-vesztő S. Som. 42. ~ lélek-vesztő Zvon., esz-vesztő Sylv.
 rút-illatú M. 759. ~ szép illatú Érs. C.
 szín-hányó S. 774. ~ csel-hányó Telekesi.
 vert-kép S. 422. ~ vert-arany MA.
 merészebb: »agya-ütött kába szelesség« S. 66. ~ guta-ütött C., MA.

Világos analógiákra alkotott egyszerű szavai:

bekiűrtől = nagy zajjal bemegy S. 41. ~ bedobol Erd. Tört. Ad.
 célos = opportunus M. 612. ~ rokonértelmű: helyes C., MA.
 csecsez, pípez Tr. 591. ~ cifráz MA.
 diadalmaskodik S. 132. ~ győzedelmeskedik MonTME.
 durungoz HK. 138. ~ pálcáz MA.
 egérel = alattomban fürkész ~ kémel MA.
 eszesít S. 606. ~ meg-okosít MA: Tan.
 feleségesít M. 796. ~ házásít MA.
 felsőlýáz S. 59. ~ felruház C., Hall.
 feltrágyáz M. 586. ~ felcifráz Helt.
 földesít Tr. 622. ~ meg-sárosít Pázm.
 hárfáz S. 405. ~ citaráz Káldi Vö. »Dávid citarás hárfája« S. 480.
 kikiűrtől Tr. 541. ~ kitrombitál Bercs: Lev.
 lefarag Tr. 663. ~ lenyes MA.
 öszvetséges S. 39. ~ summás Illy., Pós.

potincáskodik S. 159. ~ hatalmaskodik MA.
 rágalmazódik = calumniatur M. 440. ~ gyalázódik MA.
 reáfen Tr. 739. ~ reáken Pázm.
 sorsoz = sorti committit S. 68. ~ rokonértelmű: kockáz PPI.
 szándékos »szándékos akarat« Tr. 40. ~ akaratos MA.
 tenyerez Tr. 425. ~ öklöz CzechC.
 tobákoz HK. 332. ~ dohányoz Gyöngy.
 türtőzködés Tr. 105. ~ tartózkodás, illetőleg
 türtőzködik (vö. türtőzködhetlenség M. 448.) ~ szinonim: tartó-
 kodik TörtT. képmására;
 versel = verset költ v. mond S. 716. ~ énekel C., danol MA.
 zoltáros »zoltáros próféta« S. 718. ~ énekes MA. Vö. »énekes
 zoltár« M. 697.
 zoltároz S.23. ~ citaráz Káldi. Vö. »Dávid czitharás zoltári« M. 94.

A kimutatható analógiákra alkotott szavai mellett sok
 összehelyezése és képzése akad Csúzynak, melyeknek biztos kép-
 mását nem találjuk, amelyek tehát minden valószínűség szerint
 egyéni felfogásának termékei. Ilyen összetételek és képzések:

- A) alma-falat S. 103.
 álom-beszélés M. 407.
 barom-indulat Tr. 169.
 célos-tárj S. 243.
 elme-koholás Tr. 221.
 gyanu-nyelv HK. 68.
 hideg-vén M. 357.
 hideggel-vett M. 748.
 hit-cselédje = hívő Tr. 745.
 jaj-fenyítés M. 131.
 játékos-ének = carmen musicum
 HK. 325.
- B) atyafiaztat = atyafiasan megc-
 gyeztet HK. 168.
 biboroz »a szegények, ha lehetne
 ma biboroznának« S. 527,
 erőszakoztat = erőszakol M. 569.
 fájtatlanság = érzéketlenség, fáj-
 dalmatlanság HK. 375.
 felfedezkedik Tr. 288.
 férgeskedik »dögletes gyümöl-
 csökkel férgeskednek« 403.
 fiútalanság = fiúhoz méltatlan vi-
 selet S. 545.
 fületlenség = tettettett siketség
 Tr. 185.
- közben-lét S. 671.
 maga-java = önérdek Tr. 32.
 méreggel-prémézett (szem) M. 314.
 mézzel-himezett (beszéd) HK. 101.
 nyom-járó = követő M. 630.
 pecsétes-bélyeg Tr. 485.
 pára-lélek Tr. 601.
 próba-ostor M. 736.
 somma-beszéd = beszédvázlat
 S. 116.
 tövis-koronázás Tr. 509.
 ugyan-azon-lét M. 42. stb.
- fertőzködik = fertőzi magát S. 663.
 hasonltság = discordia S. 249.
 hazafiúságtalanság Tr. 471.
 lépesedik = ragad Tr. 706.
 nyughatatlanít S. 146.
 nyűgösködik »ebben a kelepceében
 nyűgösködik M. 28.
 sámoloz »hóldal sámoloztatott« S.
 251.
 szózatlanság HK. 375.
 törvényeskedik »a pártos zsidokkal
 mostohán törvényeskedik« M. 766.
 újjoz = újjal mutat Tr. 729.
 vigatlan = szomorú Tr. 91. stb.

Az előadtam példák minden kétségen kívül igazolják azon

előrebocsátott állításomat, hogy Csúzy Zs. vérbeli nyelvújító, aki tudatosan alkotta ujdonszerű s egészen új szavait. Ebbeli eredetiségét mind szóalkotásai, mind különleges átvitelei, mind sajátos szóalkotásai bizonyítják.

Eredetisége mellett kiválik ötletessége, találékonysága is a fogalmak felfogásában s hangalaki kifejezésében egyaránt. Erre elegendő egyféle tanubizonyságot idéznem, t. i. tréfás és gúnyos szóalkotásait, melyekben hol a sajátos appercepció, hol a különös nyelvi kifejezés lép meg bennünket. Az elsőre példák: *cigány-vallás* (= csalás, csalfaság M. 785.), *fönneszes-kedik* (= kevélykedik Tr. Előszó 5.), *füles-paripa* (= számár Tr. 289.), *hát-utolsó* (= alfél Tr. 663.), *itaista* (= hizelkedő Tr. 66.), *mejliliomoz* (= mintegy liliummal ékesít, azaz: ártatlannak, szentnek nyilvánít Tr. 749.), *nyulászó-mise* (= elsietett, elhamarkodott m. Tr. 317.), *plutó-konyhája* (= pokol S. 401.), *rókáz* (= ravaszul elrejt S. 688.), *somfa-kenet* (= verés S. 17.), *udvari-tömjén* (= kopasz ígélet S. 20.), *veres-ének* (= szerelmes vers, virágének HK. 400.) stb.; példák a másodikra: *allamódisos* (= divatos S. 298.), *előhasika* (= pöffeszkedő Tr. 280.), *füllett-regiment* (= füllettők serege HK. 10.), *hegyke-bögyke* (= kevély Tr. 280.), *keresztényke* (= rossz keresztény Tr. 665.), *orrondi* (= nagy orrú S. 277.), *udvariás* (= finomkodó Tr. 213.) stb.

Ki kell továbbá emelnem a szó-alakításban és alkotásban való magyarosságot. Nyelvérzéke általában tiszta; alig vét a magyar nyelv szelleme ellen. Legtöbbször nyilvánvaló analógiákra alkot; de még sajátos szótalálmányaira is csak nagy ritkán lehet reásütni a magyartalanság bélyegét. Mindössze néhány szót találtam nála, melyeket nyilvánvalóan német mintákra teremtett, ezek: *hiúz-szem* (HK. 634.) ~ *luchsauge*; *majom-szeretet* (Tr. 79.) ~ *affenliebe*; *nap-óra* (M. 54.) ~ *sonnenuhr*; *rövid-látó* (M. 630.) ~ *kurzsichtig*; *rövid-látás* (M. 629.) ~ *kurzsichtigkeit*; *szárnyas-egér* (S. 716.) ~ *fledermaus*; *tánc-iskola* (M. 17.) ~ *tanzschule*. Ezek kivételével csak kevés oly szóra akadunk nála, melyeket magyarosság szempontjából gyanuba vehetünk.

Tehát: eredetiség, találékonyság és magyarosság azok a tulajdonságok, melyek Csúzy szavait általában jellemzik. Betetőzi pedig ezeket a könnyenérthetőség, amely bizonyára gyorsan utat nyitott nekik még a legegyszerűbb emberek emlékezetébe is.

Csúzy szóújító módjairól nem adnék teljes képet, ha nem felelnék meg arra a könnyen fölmerülő kérdésre: vajjon ismeri és alkalmazza-e alkotásaiban az ú. n. szóvegyítést és a kikövetkeztetést?

Az elsőre nézve nyomban egész biztosan felelhetem, hogy ismeri és alkalmazza is. A *cifornya* (HK. 36.) szava például kétségen kívül kombinációnak: a *cifra* (Pázm.) és a *cikornya* (Czegl.) szók összeelegyítésének eredménye. Van azután egy másik különös szava, amely szintén csak ezenmód fejthető meg, s ez az *iffjudulás* (»a Papok-által juthatunk fel-tett célunk-hoz, az-az *iffjudulásunk*-hoz« M. 550.). Első tekintetre sajtóhibának gondoltam, de csakhamar láttam, hogy nem lehet az, mivel másutt is előkerül Cs.-nál. Jobban szemügyre véve, rájöttem, hogy ez is csak szóvegyítésből keletkezett. A régi korban t. i. egyaránt járatos volt az *iffjudni* (Decsi) és az *iffjulni* (Zrinyi) ige »iuvenescere; jung werden« értelemben. Csúzy a legnagyobb valószínűség szerint ezen két ige főnévi *iffjudás* és *iffjulás* alakjaiból szerkesztette össze az *iffjudulás* formát. Ugyancsak ily módon alkotta a *tettetős* (HK.) melléknevet is, t. i. a *tettető* (C. MA.) és a *tettetes* (Ehr. C., Pázm.) elegyítéséből. A *szemben-áll* (M. 824.) használta igéje alkalmasint szintén kombináció terméke: a rokonértelmű *szembeszáll* (Zrinyi) és *ellenáll* (C., MA.) igéknek összeelegyítése.

Nem lehet egyszerre ily határozott és kerek feleletet adnom arra a kérdésre: használja-e a kikövetkeztetést?

Hogy kikövetkeztetések vannak nála, az kétségtelen. Ilyenek a *kacér* (»unkeuschheit; tisztátlanság« értelemben HK. 574.), *purga* (= menség Tr. 649.), *siker* (= foganat, haszon Tr. 254.), és a *tősgyökér* (»így vétetett-el az igazság boszszúálló fejszéje a férges gyümölcsöt termő gonosz fának *tős-gyökeréről*« S. 645.) szavak. Csak az a kérdés: tőle származnak-e ezek az elvonások? — A *purga* szóalakról biztosan állíthatni, hogy nem. Ez a latin eredetű *purgál* igéből kikövetkeztetett főnév már Balásfinál is előkerül (CsIsk. 139.); s a legnagyobb valószínűséggel népi eredetű. A *siker* szó kétségtelenül kikövetkeztetés a *sikerés* (= foganatos, hasznos) melléknévből,¹ de csakis népi kikövetkeztetés eredménye lehet. Maradnak tehát a *kacér*, meg a *tősgyökér* szóformák.

¹ Előbb Csúzytól származottnak gondoltam (MNy. 4: 131.); azonban Széll Farkas kimutatása szerint már Csúzy előtt is használták e szót (l. MNy. 4: 231.).

Csúzy újító módjainak tárgyalásában már szó volt róla, hogy az átvette szavakon többször végez kurtításokat; így az *ellenkező-fél-ből ellenző-fél-t*, a *fenevad-állat-ból vad-állat-ot* s a *mennykő-ütés-ből kő-ütés-t* rövidített. Nála kerül elő először az *út-fél* szóalak is ragtalanul (másoknál csak: *út-félen* és *út-félre!*). És valószínűen ugyancsak ő volt az, aki a *temető-hely* és *temető-kert* egykori összetételekből a *temető* részt kikapva, elsőnek kezdte magán alkalmazni irodalmunkban a »coemeterium; fiedhof« fogalom jelölésére. Ezek alapján — úgy gondolom — bátran föl lehet tennünk Csúzyról, hogy a szóalkotásnak következtető módját is ismerte.

A *kacér* név tudvalevően a középfelnémet *katzêr* szónak átvétele (l. Nyr. 24: 295.); eredeti jelentése »sodomita«, majd utóbb tágítva »salax, lascivus«; ma is ebben az értelemben használjuk. A német eredetinek megfelelő *kacér* forma mellett egy továbbképzett *kacéros* alak is elterjedt nyelvünkben, miként Pápai Páriz szótárának első kiadása bizonyítja (a latin részében!): »Amatorculus. *Katzéros* inas«. Mivel pedig éppen Csúzy is használja többször ezt a *katzéros* formát (pl. »*kaczéros* Venus bűja fajtalanúsággal sokszor meg-fertőztettenek«. S. 35.): azért majdnem bizonyosra vehető, hogy ebből következtette ki a *kacér* szót »geilheit, unkeuschheit« jelentésében, amellyel másutt sehol se kerül elő. A *tősgyökér* főnév meg ugyancsak kétségtelen elvonás a *tős-gyökeres* összetett melléknévből; és mert e főnevet Csúzyn kívül tudtommal egy írónk sem alkalmazza: alig tévedek, ha kikövetkeztetését megint az ő javára írom.

Eme két világos példa alapján tehát most már megokoltan felelhetem, hogy Csúzy a szóújításnak kikövetkeztető módjával is élt.

Az eddig előadtam számos kétségbe nem vonható újítással eszerint eléggé meggyőzően kimutattam, hogy ezen érdemes írónkban megvoltak mindazon tulajdonságok, amelyeknél fogva méltán állíthatom őt az igazi magyar nyelvújítók közé.

Érdekes és érdemes dolog annak a kérdésnek vizsgálata: mily kapcsolatban vannak Csúzy szóújításai egyrészt az elődökével, másrészt minő hatással voltak az utódokéra.

A kérdés első felére bajos részletesebben válaszolnom, mivel az elődök újításai ma még számbavehetően nincsenek kimutatva; főleg nincsenek kimutatva az egyik legnagyobb magyar nyelvteljeségnek, Pázmány Péternek szóújításai. Pedig

éppen Pázmány volt legnagyobb hatással Csúzyra. Már az eddig tárgyaltam példák is láttatják, Pázmánynak mily sok szavát alakította át a maga használatára. Ezek mellett sok olyan szót találunk nála, melyek kívül csakis Pázmánynál kerülnek elő, tehát nagyrészt ennek az alkotásai. Ilyenek:

álomhüvelyező (HK. 499.)	kedvetlenkedik (Tr. 322.)
büdösít (M. 549.)	megjózánít (M. 865.)
csinosság (M. 639.)	megmaszlagosít (HK. 415.)
élettogyató (HK. 360.)	mértéktelenség (S. 421.)
előrenézés (= providentia Tr. 688.)	micsodaság (S. 674.)
érzékenységes (S. 198.)	mocskosság (Tr. 301.)
eszeskedés (S. 529.)	nyakszakasztás (Tr. 378.)
fagyosság (Tr. 567.)	nyugosztal (S. 590.)
feddhetetlenség (Tr. 548.)	orvosolhatatlanság (S. 654.)
felcsinosít (M. 21.)	parasztház (Tr. 315.)
gondolatlanság (Tr. 772.)	példaadó (Tr. 666.)
istenháza (S. 562.)	prófontház (Tr. 547.)
istentagadás (Tr. 182.)	rendetlenség (S. 375.)
jutalomosztás (Tr. 533.)	semmiség (S. Aj. lev. 6.)
karcuság (HK. 467.)	személyválogató (HK. 476.)
szentháromságtagadó (Tr. 741.)	szemérmestest (Tr. 769.)
szentségtelenség (HK. 622.)	telhetetlenkedik (S. 17.)
szűmardosó (HK. 526.)	tisztességekívánás (HK. 527.)
	utáltat (HK. 650.) stb.

De nemcsak Pázmánynak, hanem P. körének, különösen Káldi Györgynek, Illyés Andrásnak és Balásfi Tamásnak némi hatása is észrevehető Csúzy szókészletén.

Kálditól vett jellemzetes szavai: *bepalástol* (HK. 537.), *citarás* (M. 15.), *istentelenkedik* (S. 625.), *oltalomhely* (M. 485.), *szentül* (= szentté lesz Tr. 362.), *vélt* (= putatitius M. 412.), *visszafel* (M. 478.) stb.

Illyésből való szavai: *befejezés* (HK. 200.), *középszer* (HK. 521.), *leír* (= depingit S. 375.), *megkovászósít* (Tr. 666.), *megvallás* (Tr. 47.), *orvosház* (S. 423.) stb.

Balásfiéval egyező szavai: *emésztődék* (HK. 394.), *flastromoz* (M. 378.), *ivadék* (= halfi S. 306.), *kapcafolt* (Tr. 528.), *szemérmestes* (S. 571.), *tündéreztet* (HK. 12.) stb.

A világi írók közül Gyöngyösi mellett, úgy látszik, még Zrinyi Miklós és Haller György voltak nyelvére valamelyes hatással.

Zrinyitől átvette szavaknak látszanak: *fegyverez* (S. 187.), *kitűnik* (= evanescit S. 105.), *özvecsinál* (= composit M. 51.), *özveromlik* (M. 359.), *sáncásás* (HK. 138.), *szembeszáll* (HK. 245.), *vérontó* (HK. 630.), *vezérség* (S. 286.) stb.

Haller hatását mutatják: *berajzol* (S. 519.), *betegügy* (M. 616.), *felakad* («Absolon hajánál fogva *akada-fel* a fára». S. 15. NB. Hallernél majd nem teljesen így!), *harchely* (M. 761.), *hörcsökhösködik* (HK. 610.), *öszvecsoportozik* (S. 371.) stb.

Mai tudásunkkal csak ennyit állapíthatunk meg Csúzynak elődeivel való kapcsolatáról.

Jóval több és fontosabb azonban, amit utódaira való hatásáról mondhatunk. Annyira fontosabb, hogy *szavainak ismerete nem csekély mértékben módosítja az újabbkori nyelvújításról való eddigi véleményünket*. Csúzy szavainak vizsgálatából ugyanis kitűnik, hogy több száz szó, átvitel és kifejezés, melyeket eddig Faludi Ferencnek, Baróti Szabó Dávidnak, Sándor Istvánnak, avagy másoknak tulajdonítottunk vagy tulajdoníthattunk, megtalálható már a népszerű pálos hitszónok prédikációiban. De lássuk e dolgot részletesebben: tisztázzuk előbb külön Faludival való egyezéseit; s azután vegyük szemügyre Baróttal, Sándorral, meg egyéb nyelvújítókkal való találkozásait.

Az újabbkori szócsinálás megkezdője a közhit szerint tudvalevőleg Faludi Ferenc. »Számos új szót és fordulatot alkotott« — tanítja róla Simonyi Zs. Magyar nyelvének második kiadásában (176.). A NyUSz., amint összeszámláltam, körülbelül 100 új szót tulajdonít neki. A Nyelvőr 25. évfolyamában pedig (342—345. és 396—399. l.) Lukács Lőrinc egy meg nem nevezett társával több mint 600 szót sorol föl, melyekkel Faludi gazdagította volna irodalmi nyelvünket. E számot azonban mindenkinek kétkedéssel kell fogadnia, mert különben alig lehet megértenünk, miért nem iktatott be az újabb keletű NyUSz. Faludi alkotása gyanánt száznál több szót. A NyUSz. szerzőjének ezen óvatossága, úgy vélem, teljesen megokolt volt. Az a megállapítás ugyanis, hogy valamely szó ennek vagy annak az írónak egyéni alkotása, az esetek többségében nem bizonyos, hanem csak valószínű értékkel bír, amennyiben régebbi írók műveinek szemesebb vizsgálatából akárhányszor kitűnik, hogy már előbb is használatban volt. Simonyi is megvallja Magyar nyelve első kiadásában, hogy néhány szó, melyeket azelőtt Faludinak tulajdonított, régebbinek bizonyult. Ha ismernők az újító írók nyelvi forrásait, könnyebb és biztosabb lenne eljárásunk. Ámde éppen abban van a bökkenő, hogy az újítások megállapítása nem egyszer e források hiányos ismeretével szokott történni. Így történt Faludi szóújításaival is: nyelvi

forrásainak ismerete híján sokkal többet írtak a javára, mint amennyi jogosan megilleti őt.

Faludi nyelve, tudnivaló, nem a testőrök kezdette franciás új iskolához, hanem a Pázmány-korszakhoz kapcsolódik: ennek egyik legsajátosabb befejezője. Nyelvhasználata majd minden tekintetben a Pázmány-korabeli s a Pázmányt követő írókéval egyezik. Legerősebb, legészrevehetőbb benne magának a mesternek hatása. Szólásainak legalább is egy negyed része Pázmányból való egyenes vétel vagy átalakítás. Fennmaradt jegyzőkönyve is bizonyítja, mennyire igyekezett Pázmány gyökeres kifejezéseit maga számára értékesíteni. Ám emellett Pázmány követői is számottevő hatással voltak reája. Majdnem bizonyos, hogy a 17. század katolikus vitázó íróitól is tanult egyet-mást. Káldi, Balásfi, Illyés, Sámbar stb. népiesen magyar vallási művei nem kerülhették el a nyelvével oly öntudatosan bánó Faludinak szemes-szeges figyelmét. Az ő nyelvhasználata is tehát — szintúgy mint Csúzyé — könnyen érthetőleg közvetlen kapcsolatot mutat a követte elődökével. Éppen ezért, valamíg nem ismerjük azon írók szó- és szóláskincsét, akiktől tanult, mindaddig nem állapíthatjuk meg biztosan azt sem, mily újításokkal gazdagította a régebbiektől átvette nyelvi alapot. Még Pázmánynak szó- és szóláskészletét sem ismerjük oly behatóan, hogy szabatosan megmondhatnók, mennyit köszön neki Faludi; annál kevésbé ismerjük Pázmány követőit. A jövő alapos kutatás bizonyára ki fogja deríteni, hogy Faludi többel tartozik az elődöknek, mint mostanig gondoltuk; ki fogja deríteni, hogy a szócsinálásban valójában kevesebb része volt, mint ma még hisszük felőle. Az én jelen tanulmányomnak idevágó eredménye feljogosít arra a reményre, hogy következtetésem mihamarabb igazolódni fog.

Csúzy Zsigmond is azon egyházi írók közé tartozik, akik Faludi nyelvére jelentékeny hatással voltak, sőt éppen Cs. az, aki Pázmány mellett legnagyobb mértékben hatott reá. Nem merész föltevést kockáztatok, mikor azt állítom, hogy *Faludinak Csúzy volt egyik tanító mestere a szócsinálásban*. Céltalan részletezés helyett bizonyosságul röviden elég annyit mondanom, hogy Faludi szakasztott olyatén módon alkotta újdonszerű és új szavait, kitételeit, amilyenekre Csúzy számos példával szolgáltat neki. S emellett nemcsak alkotásmódokat tanult tőle, hanem egyszerűsmind nagy számban vette át szavait és kifejezéseit a maga

használatába. Nem kevesebb, mint 160 szót, átvitelt és kitélt találtam meg Csúzy műveiben, melyeket eddig részben egyenesen Faluditól alkotottaknak, részint tőle elterjesztetteknek tartottunk.

A *védelem* szó teszem a NyUSz. (I. részének) állítása szerint Faludi elvonása a régi *védelmesz*-ből, holott igazában jóval előtte már Csúzy is él vele: »Az egek Istenének *védelmes*-alatt vagyok, a kinek jó Angyal kormányos vezére» (S. 467.). »A hit-cselédgyének némi-nemű *védelemre* fegyvert-is nyújtani szorgalmatoskodom» (Tr. 745.). Téved a NyUSz., mikor a *védelem* szót a *védelmesz*-ből való elvonásnak állítja, mert valójában a *védelmesz* a *védelem*-nek továbbképzése.

Mellékesen megjegyzem itten, hogy a Faludiról eddig terjesztett ama tanítás, mely szerint ő a megkezdője az elvonásnak (Simonyi, Magy. nyelv² 177.), egyáltalán nem állja meg a próbát. Meggyőzően biztos példákkal nem lehet ezt igazolni már csak azért sem, mert előtte mások (így Csúzy!) is éltek a szóalkotásnak ezen, a népnyelvben se szokatlan módjával. Különbözik pedig a *mohó* (< *mohon*) és a *kora* (< *korán*) szóalakok, melyeket a kikövetkeztetés legjellegzetesebb példáiul szoktak Faluditól idézni, véleményem szerint legalább is kétes elvonások. Ép ezért én nem tartom valószínűtlennek, Lukács Lőrinc azon állítását (Nyr. 25 : 399.), hogy »Faludinak nem volt köze a Wagner-féle Phraseológiában nagy számmal található elvonásokhoz«.

A *javasolni* igét is Faludi alkotásának mondja a NyUSz.,¹ pedig Csúzy több joggal tarthat reá számot, miként, a következő mondatai tanúsítják: »Némelly Méltóságok atyai kegyességgel *jovasolták*, s-foganatos tanácsokkal ösztönöztek, hogy a közönséges keresztényi tudománynak, ha csak valamely szükségesb részét is tenném papiros-ra» (Tr. Elölj. b. 1.). »Némelly egy-házi és világi Fő-Fő személyektől *jovasoltatván*, a jó-akaratu hiveknek tulajdon Magyar nyelven kívántam kedveskedni» (S. 745.).

A *megszólamlík* igét szintén Faludinak tulajdonítja a NyUSz., holott már Csúzy használja jóval előbb. »*Meg-szolamlott* mondván: imé az én szerelmesem szól nekem». (S. 91.).

¹ I. része, mert a legújabbban megjelent II. részében már Kovács Jánostól van idézve 1746-ból!

Több érdekes átvitelt is találunk Csúzynál, melyeket eddig csupán Faludi műveiben láttunk alkalmazva:

Ilyen például a *kormány* szó, melyet eddig az újabbi használatú politikai jelentésével csak Faludtól tudunk idézni: »A Török *kormány*val mindenből ki-hűlték« (S. 753.). Vagy teszem a *mulatozni* ige, amelyet »sich unterhalten« értelemben ugyancsak egyedül Faludiból ismer a NySz.: »Minden tartozkodás-nélkül bé-ment hajójában, s ott-is *mulatozott* kedvére« (HK; 630.). A *gyermek-játék* névnek Faludi-féle »lusus infantium, kinderspíel« jelentésben való alkalmazására szintén ráakadunk már Csúzynál: »Serényen, és nyersen kell a dolog-hoz nyúlni, az üdvösség állapottyában, mely nem *gyermek-játék*« (Tr. 690.) Érdekes az is, hogy pl. a *visszacáfol* igének saját szerű »revo-cat«, vagyis: visszavon értelemmel való használatát Faludin kívül Csúzynál is megtaláljuk: »A házasság olyan állapot, melyben nincs proba esztendő, hanem *vissza-cáfolhatatlan*, meg-másolhatatlan állhatatosság« (HK. 171.).

Találkozik nem egy Faludi használta szólás is, melyeket Csúzy már alkalmaz prédikációiban. Ilyenek például: *futtatja s fárasztja elméjét, fülhegyre vesz, képét viseli, tekintetbe vesz* stb.: »Sok-féle-képpen *futtattak, s-fárasztották elméjüket*« (HK. 377. Vö. Faludinál: »*Futtatták s fárasztják eszüket*« UE. 37.). A Isten parancsolatit könnyen *fül-hegy-re vette*« (HK. 640. A NySz.-ban csupán Faludiból). Mártony János *képét viselvén, János vala benne*« (S. 577.). »Az ő *képét viselő* sínlő betegekkel irgalmas jót cselekesznek« (Tr. 624. A NySz. és NyUSz. egybehangzó állítása szerint Faludi hozta irodalmi forgalomba). »Jó példát akarván mutatni, hogy köllessék *tekéntetbe vennünk*, és tisztelnünk, a Papokhoz küldé Üdvözétőnk a megtisztult bél-poklosokat« (HK. 200. Ezen kívül csupán Faludinál: »A ki ezt *nem vesz* méltó *tekéntetbe*, nem reméllő, hogy észére térjen« UE. 420.).

A további példázás helyett álljanak itt betűsorban bizonyító idézetekkel mindama szavak, átvitelek és kifejezések, melyeknek használatában Csúzy Faludit megelőzte:¹

Agyaskodás: »Az eretnekek *agyaskodással* alítyák, hogy az Ur

¹ Ne lepődjék meg az olvasó, ha egybevetéseimben egy-két utóbb tett helyreigazítást talál. Az oka az, hogy értekezésem még Simai Ödönnek a 17. századi nyelvújítókról írt dolgozata és a NyUSz. II. részének megjelenése előtt készült. [A IV. közlemény tisztán nyomdai akadályok miatt késett ilyen soká.] — A szerk.

vacsorájában nincs jelen a Krisztusnak valóságos Sz. teste (S. 209.). Az *agyaskodás* szó »hartnäckigkei« értelemben ezen kívül csak Faludinál (NE. 75.) kerül elő.

Agyon — A NyUSz. I. r. szerint az első, ki az *agyon* szónak újabbí átviteles értelmét az *agyon*—*ütni* igéből más igére (*agyon*—*lőni*) is átviszi, Faludi volt, Ennek cáfolatául szolgáljon Csúzynak eme mondata: »Szomszéd asszonya *agyon nyomta*, meg-ölte gyermekét« (M. 783.). A NyUSz. II. r. szerint *agyonlő* már Estorás Pálnál (1691.).

Áhitatoskodik (*ájtatoskodik*): »buzgon *áhitatoskodott*« (HK. 164.) »szeretettel *ájtatoskodó* Szent nép« (Tr. 283.). Előfordul ugyan ez ige már a Thewrewk C.-ben, de az újkorok írók közül Kresznerics szerint először Faludi élt vele (NE. 137., TÉ. 293.).

Akadékoskodik: »*Akadékoskodnak*, mikor a jó téteményekben éppen el-lankadnak« (M. 51.). A Nyr. 25 : 343., Kr. és a NySz. szer. Faludi szava.

Árnyék-élet: »A múlando *árnyék életet* kapván, a lélek sérelmével igen keveset gondolnak« (M. 614.). A NySz. és NyUSz. szerint Faludi alkotása. Ha Kr.-nek és a NySz.-nak igazat adhatnánk, hát egyáltalán Faludi kezdte volna az *árnyék* szót összetételekben képes értelemben alkalmazni (vö. még nála: *árnyék-szolga* NU. 285., *árnyék-semmiség* NA. 36.); ámde igazság szerint az *árnyék-életen* kívül már Csúzynál megvannak: az *árnyék-dicsőség* (HK. 66.), *árnyék-gyönyörűség* (HK. 603.), *árnyék-tündérség* (HK. 564.) és az *árnyék-tiszt* (HK. 609.) kétségtelenül valamennyi a régebbi *árnyék-világ* (I. NySz. I) analógiájára.

Bal hír: »Szólylon a mai magát kérdező, s *bal hüre* futamodott Sáfár« (M. 445.). A NySz. nem tud róla; Lukács L. szerint Faludi kifejezése. E mellett Csúzynál előkerülnek még a *bal nézés* (M. 633.), *bal szerető* (M. 586.) és a *bal tekintet* (S. 116.).

Bálványi: »A fősvénység *Bálványi* szolgálat« (HK. 315.). A NySz.-ban nincsen meg; Kr. szerint csupán Faludinál (UE. 3 r. 145.).

Becstelenít: »Káromlással gyalázták, és *becstelenítették*« (HK. 494.). »Szentől szembe *bóstelenélt*« (Tr. 261.). Kr. szerint csak Faludinál kerül elő (NE. 169.). Csúzy egyébként a *becstelenítő* (HK. 284.) és a *becstelenítés* (HK. 193.) tovább képzett alakokat is használja.

Becstelenkedik: »Nem kevélykednünk, hanem inkább *bóstelenkedve* kell szemérmeteskednünk ruházatunkal« (Tr. 14.). Kr. szerint először Faludinál.

Békes: »Josef még rabságában is *békes* bátorságot talált« (M. 573.) »egy-ügyű, szeléd, és *békes* keresztény lelkeknek« (M. 763.). A NySz. a *békes* alakot biztosan csak Faludiból és Orczyból tudja idézni.

Békétlenség: »*Békétlenségekben* gyönyörködnek« (S. 366.). E szóalak megvolt ugyan már a kódexek korában, de a NySz. szerint újabban Faludi hozta irodalmi forgalomba.

Beül az ország székebe: »Meg-kenettetvén, már *bé* is ült az ország székebe« (M. 281.). A *beül* ige ugyan megvan már a Kaz. K.-ben és MA.-nél, de az egész kifejezés így csupán Faludinál: »Minek utánna *bé ült* volna mind Görög, mind Bolgár országnak székebe« (TÉ. 680.)

Boltos-piac: »A szerelmes mennyei vőlegény nem kedveli a *bótos piacokat*« (Tr. 445.). A Nyr. 25 : 218. szerint fordított *piacos-bolt* alakkal Faludinál.

Büszke: »Férges gyümölcsi közt ennek a *büszke* kevélységnek nem utolsó az emlétet gyanóság« (M. 473.). A NySz. a *büszke* melléknevet mai (: elatus) értelmével először Faludiból közli. Érdekes, hogy Csúzy az etymonját is tudja e szónak: »Sokkal *bűdösebb* Isten előtt a *hetyke ifju*, . . . ezért mondatik *bűszkének* a *kevély*, ki mind Isten, mind az emberek — előtt utálatos« (M. 91.).

Bűzös. »Rút borza túroval tele a kebeled, még-is az ártallant *bűzősb-nek* itéled.« (M. 627.) A NySz. és Lukács szerint Faludi szava.

Cipőke. »A jól csinált sólya, vagy *czipőke* sokat használ a lábnek.« (Tr. 564.). Ezen kívül csupán Faludinál (NU. 258.)

Csipdez: »*Csipdezik* a szűnyogok« (S. 161.). »*csibdező* csallán« (S. 32.) A NySz. és Nyr. 26 : 344. szerint először Faludinál.

Diadalmaskodik: »*Diadalmaskodván*, a pokol-béli sárkánknak hét fejét össze-rontotta« (S. 132.) A Nyr. 24 : 218. szerint Faludinál: *Diadalmaskodott* minden ellenségéről.

Dönt: A NyUSz. I. r. Faludinak tulajdonítja a régi *dőlteni* igealaknak *dönteni*-re változtatását; pedig már Csúzy is mai formáját használja: »Básán cser-fáit *ki-dönté* tövökből« (M. 155.). »Egy asszony rivasztására a Libanus Czedrusa majd gyökeréből *ki-döntethetett*« (HK. 388.).

Döntöget: »Evangeliumi Trombita, mely harsogásával *döntögeti* meghasonlott Jérikonak tömérdek falajt« (Tr. címlap.). Lukács szerint (Ny. 25 : 344.) elsőben Faludi élt vele. A NyUSz. II. r. szerint azonban már Csúzy az első használója.

Égbekiáltó: »Béreket el-ne-vonnyák, mert ez *égbe kiálto* vétek lévén, az igazság szerető Isten soha büntetlen nem hagyja« (Tr. 118.). A NySz. nem ismeri; Kr. szerint csakis Faludinál (NA. 175.). A QuaryK-ben: »*meñbe kaialto bűn*« (2.)

Egybecsatol: »Halhatatlan lelkekkel *egybe* vagyon *csatolva* . . beteges tested« (Tr. 33.). Lukács Lőrinc Faluditól származtatja.

Egybeforr: »K vessétek a mai D. Apostoloknak Isteni szeretettel *egyben-forrott* példáját« (S. 253.). A Nyr. 25 : 344. szerint Faludié.

Egybekever: »Semmi jobb nincs a nyelvnel, nincs semmi gonoszabb, mert mézet, s mérget *egybe keverni* szokott« (HK. 499.). A Nyr. 25 : 344. szerint Faluditól való.

Ékesgetés: »Az öltözet szükség-re, nem feslettség-re való, szemérmének bé-fedezésére, nem *ékesgetésre* rendeltetett« (HK. 322.). A NySz. nem tud róla; Kr. szerint elsőnek Faludi használja (Mk. I. r. 22.)

Elevenedik: »Úi életre elevenedett« (S. 128.). Szótárilag előkerül ugyan már MA.-nél, de irodalmilag a NySz. szerint csak Faludinál.

Elhíti magával: »El- sem *hitethetem* azt könnyen *magammal*« (M. 47.) A NySz. egyedül Faludiból ismeri e szólást.

Éli világot: »Sokasodik, mert könnyen *éli világot*« (HK. 169.). A NySz.-ban csupán Faludiból való idézettel.

Ellenfél: Igaz, hogy e szónak mai alakja Faluditól való, csakhogy némi történettel: t. i. a régi irodalomban elsőben *ellenkező-fél* (Zvon. Post. I. 486.) volt, Csúzy ezt *ellenző-fél*-re rövidítette (»csoda látásokra még az *ellenző-fél*-is ezzel a Szent kereszt jelével erősíti magát.« Tr. 25.); míg Faludi az *ellenző-fél*-ből újabb kurtítással *ellenfél* alakot formált.

Ellenmondó: »Ezen ellen-mondok-hoz hadaritván üdvösséges választást tenni nem tud, vagy- is nem akar« (Tr. 72.). A NySz. nem ismeri; Kr. szerint csak Faludinál (UE. 3. r. 172.).

Erőszakosan: »Életek virágjában erő-szakossan szakasztatnak le« (M. 612.). A NySz. ily alakkal egyedül Faludiból idézi.

Értelmetlenség: »Minden cselekedete vásott értelméből, vagy- is értelmetlenségéből származik« (M. 545.). Alapszava Kr. és a Nyr. 25 : 344. szerint csakis Faludinál.

Eszemiszom: »A töndér világ fiai minden boldogságokat eszemiszomban, és testi gyönyörűségeken helyhezteszik« (Tr. 704.). A NySz. e szót »heluatio«: dőzsölés értelemmel csupán Faludiból közli.

Fejér-nép: »Régi eleink a feér népet nem úndok szarvakkal, vagy mezételen mellel szemtelenkedtették« (HK. 38.). A NySz. Kr. szerint a *fejér-nép* irodalmilag először Faludinál jelentkezik. Igaz, hogy a NySz. Mikes leveleiből is idéz egy példát, csakhogy ezek jóval később jelentek meg.

Félrevet: »Ezt a palástolt kelepczét el- nem kerülhettyük, sőt mint előnkbe szabott nyilván-valo leczkét fél-re nem- vethettyük« (Tr. 379.). A NySz. nem ismeri ez igét; a Nyr. 25 : 344. szerint Faludi szava. A NyUSz.-nak azon állítása (88), hogy a *félre*- átvitt értelemben való használatát Faludi honosította meg, téves, mert már Csúzy így alkalmazta: bizonyítják e példán kívül a *félrefarag* (= deflectit, deviat Tr. 62.), *félrehagy* (= relinquit HK. 614.), *félreköt* (= removit S. 684.), *félretesz* (= rendetlen szeretetit tegye félre« HK. 567.) használta igéi.

Felszárnnyaz: »Lábokat mint- egy *fel-szárnnyazva* sietteti« (M. 614.). Kr., a NySz. és Lukács szerint először Faludinál.

Felvisszál: »*Fel-visszál*, vagy fodorétott hajjal palástollya kopasz-ságát« (S. 55.). A *visszál* igét »crispo; kräuseln« jelentésben a NySz. szerint csupán Faludi alkalmazza (NE. 85. Vers. 881.)

Felzavarodik: »Azoknak *fel-zavarodott* habjaiban a dögletes gőzt, és párat úgy hevétti, s úgy veri- által sugárral, hogy azt onnan ki-vonván, egésségesen éltesse a halakat« (HK. 502.) A NySz. csakis Faludiból idézi.

Foly a nyála valamire: »Ó mint *foly a nyálunk* Cleopatrától drága gyöngyökből készített *nyalánságok-ra*?« (HK. 377.) A NySz. szerint egyedül Faludi él vele (NE. 15.).

Fősvénykedik: »A Mamonnal szövetségzén, *fősvénykednek*« (M. 744.). A NySz.-ben és Kr.-nél csakis Faludiból.

Futtatja s fásaszja elméjét: l. föntebb!

Fülhegyre vesz: l. föntebb!

Füszerszámozás: »Te nálad a *fül-szerszámozás*, és a reggeli bőfőgés, óo profétálás« (HK. 355.). Alapigéje Kr. szerint először Faludinál (NA. 9.).

Gondatlanság: »*Gondatlanságával* bűnök-re izgattya az ártatlanokat-is« (Tr. 120.). A NySz.-ban egyetlen, Faludiból vett idézettel.

Gyanu-nyelv: »Ha az Isten képét meg-nem akarod fertőztetni, s- gyalázatosan mások *gyano nyelvén* forogni, Sz. Jánosnak kövesd nyomdo-kát« (HK. 38.). A NySz. nem tud róla; Kr. szerint a *gyanu* szónak ilyenét jelzőül való használatára csupán Faludinál van egy példa: a *gyanu-kérdés* (UE. 3. r. 10.).

Gyermek-játék: l. föntebb!

Gyilkoskodik: »Gyűlölségből, a-vagy boszszúllásból *gyilkoskodnak*« (S. 371.) A NySz. és Lukács L. állítása szerint Faludinak szava.

Gyöngyöz: »Cspikézik, nás-fázzák, *gyöngyözik* fejeket« (M. 323.). Kr. és a NySz. szerint ebben az értelemben (= gemmis exornat) először Faludi használja.

Hajtépés: »Nem a mértékletes siralmat tilja, hanem a *haj-tépést*, föld-höz-verést« (Tr. 585.). A NySz.-ban nincsen meg; Kr. szerint csakis Faludinál.

Haldokol: »A világi hiúságok fertőjében úgy élnek (sőt *haldokolnak*) mint hal a vízben« (S. Aj. lev. 2.). »A halálnak torkában *haldokolnak* vala« (M. 811.). A NySz.-ban semmi nyoma; a Nyr. 25 : 345. Faludinak tulajdonítja; NyUSz. helyesen jegyzi meg, hogy »a nép nyelvében bizonyára megvolt már az előtt is« (119.); s ez azért is nagyon valószínű, mert Csúzynál az alapszava, a *haldok* is előkerül: »Im az annya méhétől mindgyárt meg-kezd *haldoknia*« (T35.)

Halmaz: A NyUSz. I. része még Faludinak tulajdonítja ezen igét; a II. részben azonban már 1700-ból idéz reá egy példát. Csúzy is él vele: »Bölcsességgel *halmazott* . . . nádsip« (S. Elölj. b. 2.).

Halványít: »A halál szeplőétől *halványítottván*, minnyájan el-távoztok« (HK. 65.). Kr. és a NySz. szerint Faluditól való.

Hebegés: »Nyisd-fel jobban szádát, s-*hebegés* nélkül szóllj« (Tr. 525.) Kr.-nél és a NySz.-ban egyedül Faludiból idézve.

Helybenhagy: »Az új. Keresztények csonka-bonka fogyatkozott keresztiségeket- is *helyben* kell *hagynunk*« (Tr. 711.). A NySz. egyedül Faludiból ismeri.

Helyrehoz: A régebbi nyelvben *helyébe hozni*, *helybe hozni* és *helyére hozni* járta. A NyUSz. I. r. szerint Faludi volt, aki az utóbbit mai alakjára rövidítette; ámde már Csúzy is így használja: »Ha valakinek kárt tettél, tartozol azt *helyre-hozni*« (Tr. 562.). Csúzynál nemcsak ez, hanem a továbbképzett *helyrehozás* (Tr. 623.), *helyrehozhatatlan* (S. 522.), meg a *helyrehozó* (HK. 181.) alakok is előkerülnek. A NyUSz. II. r. szer. *helyrehozhatatlan* megvan már Bél-Cellariusnál (1719.) is.

Hím: »Dávid meg-keményedék mig-nem példa-beszédes *hím* -alatt titkos értelmű pápa-szemet nem függeszte Náthán P. orrá-ra« (HK. 25.). A *hím* szót »fucatio; beschönigung« értelemben a NySz. szerint először Faludi használja.

Hiresedik: »Ragyagunk, tündöklünk, mindenütt *hiresedünk*« (S. 323.). Szótárilag ugyan már MA.-nál: de irodalmi alkalmazásban a NySz. szerint először Faludinál.

Hír-hordó: »Tányér-nyalo udvari nyalkák, és *hír-hordó* hazugok« (HK. 308.). Kr., a NySz. és Nyr. 25 : 345. egybehangzó állítása szerint Faludi hozta irodalmi forgalomba.

Hívságoskodik: »Az ő választott Jegyesi les-hányo cifra öltözetekkel *hívságoskodnak*« (HK. 373.). Kr., a NySz. és Lukács egyértelműen Faludinak tulajdonítja.

Hóhérkodik: »Elsőben-is itt szenvednek képtelen gyalázatot és szüntelen *hóhérkodo* lelki gyötrelmet« (Tr. 360.). Kr. és a NySz. szerint a *hóhérkodik*, sőt a *hóhérkodó* is (NU. 131.) először Faludinál található.

Időhalasztás: »Az Úr Isten dél-után a szellőn jár- vala a Paradicsomban, idő-hallasztással várván Ádámnak talán meg-térését« (Tr. 251.). Kr-nél és a NySz.-ban csakis Faludiból való idézettel.

Integ: »Integet Szent Epiphanius, hogy inkább az átkozódókkal csókoltsd magadat, mint-sem a hízlekedőknek haljad, s tapasztallyad simogatásokat« (HK. 102.). Ebben a jelentésben (= saepius monet) a NySz. szerint egyedül Faludi használja.

Isméretlenség: »Ezt a tudatlanságot, ezt az isméretlenséget kesergette vala Proféta Jeremiás« (Tr. 4.). Az isméretlenség megvan ugyan már az Érdy C.-ben, de ezzel az értelemmel (= defectus notitiae) Kr. szerint csupán Faludi alkalmazza.

Istentagadó: »Ateus, Isten-tagadó« (Tr. 761.). Az istentagadás Pázmány alkotása, míg az istentagadó-t a NySz. csak Faludiból ismeri.

Izetlenedik: »Néha a só — is meg-izetlenedik« (HK. 262.). Az izetlenedik ige a NySz.-ban el- igekötővel pusztán Faludiból van közölve.

Izlelés: »Minden szerencsétlen sorsunk, s-sorsos boldogtalanságunk a tiltott gyümölcsnek izleléséből vett eredetet« (HK. 376.). Megtalálható már MA. szótárában, de irodalmi alkalmazásképp a NySz. és Kr. szerint csakis Faludinál.

Javaol: l. föntebb!

Jóra magyaráz: »Mindeneket inkább jóra magyarázván, jónak vély« (Tr. Előszó 6.). A NySz. szerint irodalmilag először Faludinál.

Kapdoz: »Les-hányo hízlekedésekkel főstékes jovain kapdoznak« (S. 603.). Előfordul ugyan már az Érdy K.-ben, de újabban a NySz. bizonyossága szerint csupán Faludi használja.

Karos: »Tapasztalok hét-szeressen éneklő fülemléket, mi-néműek a karos Isteni dicséretre köteles szent szerzetesek« (S. 117.). Ebben az értelemben (= choralis) egyedül Faludi él vele (NU. 268.).

Képt viseli: l. föntebb!

Kérdezősködés: »Elmés kérdezősködés támad a Bölcsek között, nagyobb volt-e Jákob szeretete, mellyel kedvelli vala Josefet, vagy Josefét« (Tr. 86.). Ezen kívül csak Faludinál (NE. 61. és 115.).

Késedelmeskedik: »Semmit nem sietett, hanem inkább késedelmeskedett« (Tr. 713.). Kr., a NySz. és Lukács csak Faludiból ismerik; Simai Ödön megtalálta a 17. századi újítkónál is (l. MNy. 4 : 112.).

Kicsal: »Kain Abelt ki-csalta a mezőre, és ott támadott, ott rohant ellene« (HK. 110.). Lukács Faludinak tulajdonítja.

Kiforgat valamiből: »Vér-szopo fegyverrel méne eleiben Esau, hogy megboszcshulja magát és Jákobot örökségéből ki-forgassa« (S. 704.). Vö. Faludinál: »A gonosz pör ki-forgat értéünkéből« (SzE. 525.).

Kigondolható: »Minden ki-gondolható gonoszságokkal törvénytelenkedik« (M. 611.). Vö. Faludinál: »Egy kötésre fűz minden ki-gondolható örömköket« (NE. 106.).

Kiható: »Ennek a csekély sipnak ki-hato zöngésével ohajtatott alkalmatosságokat nyújt a jó akaratú hiveknek« (S. Aj. lev. 5.). A NySz.-ban ezen alakban csupán Faludiból idézve.

Kihül valamiből: »A Török kormányval mindenből ki-hültek« (S. 753.). A NySz. és Nyr. 25 : 396. szerint először Faludinál.

Kikürtöl: »Inkább kívánnya egy szívesen nyújtott fillyéredet, hogyszem trombitával *ki-kürtöltl*, s marokkal szórt hiúságos pénzedet« (Tr. 541.). A Nyr. 25 : 396. szerint Faludinak szava, holott Csúzy ugyanezen átvitt jelentéssel igekötő nélkül is használja: »Kevélyen *kürtölve* fittogattya kincseit« (Tr. 718.). Evvel vö.: »Kulcsos városokban már fenjen hirielek, a folyó posták is pofásan *kürtölik*« (Fal., Vers. 914.).

Kiparancsol: »Könnyű volt néki a parthoz *ki-parancsolni* a halakat« (M. 333.) A NySz. és Lukács szerint csakis Faludinál.

Kirepít: »Minden valóságos *gyönyörűséget ki-repítsenek* [= evolare faciant] (HK. 89.). A NySz. és Lukács szerint elsőben Faludi használja.

Kiszorít: »Az uzsorás fősvénységek az igaz útból, t. i. az Isten parancsolatinak ösvényiből *ki-szorétták*« (M. 50.). Kr., a NySz. és Nyr. 25 : 397. szerint csak Faludinál.

Kitelhető: »Minden *ki-telehető* gonoszságokkal törvénytelenkedik« (M. 611.). Vö. Faludinál: »Minden erejét és *ki-telehető* mesterségét ajánlotta« (TÉ. 632.).

Kiürül valamiből: »Szám-kivetettül élünk mindnyájan itt a siralomnak völgyében mind addig, míg szarándokságunknak bé-töltvén napjait, a *világiakból kiürülnék*« (HK. 614.). Ebben az átviteles alkalmazásban csupán Faludinál találkozunk vele: »Ki-sok fogyatkozásokkal születik az ember! a *mellyekbül* nem lehet hirtelen *ki-ürülni*« (UE. 365.).

Kivall: »Nem mentegeté magát, hanem nyilván *ki-vallotta*« (S. 291.) »Néha nyelvével is *ki-vallya* cselekedetét« (S. 520.). A NySz. szerint Faludi hozta irodalmi forgalomba.

Kobak: »Nem arany serlegből köszönöm ezt rátok, hanem vagy Szent János poharából, vagy Szent Jakab A. szoros szájú *kobakjából*« (S. 741.). A *kobak* szót irodalmi használatban ezen kívül csak Faludinál (Vers. 906. és 909.) találjuk.

Kormány: l. föntebb!

Kölcsönöz: »Az oktalan állatoktól kényszerítetik ruházatot *kölcsönözni* magának« (HK. 31.). Szótárilag MA.-nél, de irodalmi alkalmazásban a NySz. szerint csakis Faludinál.

Közbeszéd: »Az új Király Josefet el-felejtette, vagy-is tudni nem akarta, nóha mindenek meg-valának írva, és *köz-beszédben*« (Tr. 380.). A NySz.-ban ezzel a jelentéssel (= sermo) egyedül Faludiból.

Külömb: »Haszontalanól hányattatnak ott a Labyrinthos kelep-czék, a-hol Ariadnánál *külömb* vezér kalauzkodik« (S. 312.). »Sokkal nemesbekre, sokkal *külömbekre* tett szert« (S. 34.). A NySz. a *külömb* szót »vorzüglicher, besser« értelemben csupán Faludiból idézi.

Lecsip: »A fák virági, ha *le-* nem *csipettetnek* is, magok csekélységéből *le-hullanak*« (S. 161.). Kr., a NySz. és Lukács összehangzóan Faludinak tulajdonítják.

Ledönt: »Jérikó Városának falait csak a Papok trombitája harsogása *döntötte-le*« (HK. 507.). A NySz. és Nyr. 25 : 397. szerint Faludi vezette be az irodalomba.

Lefogy: »Meg-se állyon szarándok forgásában, míg *le-fogyva* örök nyűgodalom-ra nem-hanyatlík« (M. Som. 1.). Lukács Faludiból.

Lenyugodik: »Északi kiáltásokkal nyughatatlanétták a *le-nyugott*

embereket» (HK. 363.). A NySz. és Nyr 25 : 397. szerint ezen igét *lenyugszik* változattal elsöben Faludi használja.

Lovagló: »Ki légyen ez a lovas? a-vagy *lovagló*?« (M. 232.). »Mi siettetí most inkább ezt a *lovaglót*, a halált?« (M. 613.). Ezzel az alakkal a NySz. szerint először Faludinál.

Majoros: »A *majoros* világi tündér jókon kapdoznak« (M. 714.). A NySz. »*praedicatorius*; *wirtschafts*—« jelentésben csupán Faluditól ismeri e szóalakot.

Megcsükkenik: »Bírodalma megcsorbul *meg-csükkenik*« (S. 292.). »Az el-kezdett jó dolgokban *meg- ne csükkennnyél*« (S. 715.). A *csökkenik* igét *csükkenik* hangalakkal Csúzyn kívül tudtommal csak Faludi használja (NU. 291. és TÉ. 635.).

Megirigyel: »*Meg-iréüll* az ellenséges ember Apostoli szép tisztaságát hazánknak« (Tr. 68.). Ezen ige ismeretes volt ugyan már a kódexek korában, de újabb irodalmi elterjesztését a NySz. Faludinak javára írja.

Megsokall: »Krisztus Jézus mint-egy *meg-sokalván*, mit mivele? (M. 721.) A NySz. szerint Faludi hozta irodalmi forgalomba.

Megszólamlik: l. föntebb!

Mély alázatosság: »*Mély alázatossága* vitte erre« (M. 208.). Vö. Faludinál: »Követem *mély alázatossággal* az urat« (NA. 149.).

Mélyen szívébe tüntet: »Az elő-hozando oktatást *mélyen tüntessétek szívetekben*« (HK. 355.). Vö. Faludinál: »*Mélyen szívekbe írják*« (NE. 108.)

Molyette: »A *moly ette* posztót most hozatott frissnek mongya« (Tr. 266.). A NySz. nem ismeri; Lukács Faludinak tulajdonítja.

Mosolygó ajak: »Tais egérlő szemeivel, *mosolygó ajakival* sokakat ejtett vala a Gehenna tüzére« (M. 253.). Vö. Faludinál: »Az ő rózsát nyitó *mosolygó ajaki*« (NE. 19.)

Mulatás: »A tobzodást tisztességes *múlatásnak* hazudgya« (Tr. 438.) A NySz. e szót »*distractio*; *unterhaltung*« értelemben csakis Faludiból ismeri, jóllehet Csúzyn kívül már G. Katona I. is így használja: »A dölést *múlatásnak* mongyák.« (Corp. Gramm. 325.)

Mulatoz: l. föntebb!

Nagyöblű: »*Nagy-öblű* tenger« (S. 71.) Vö. Faludinál: »*Nagy-öblű* és hatalmas folyó-vizek« (NE. 15.)

Napkeleti gyöngy: »Minden-napi kenyerünknek Morzsalékját- is méltó nagy-ra böcsülni, és némi-némű drága igaz *nap-keleti gyöngy*-gyanánt gondos szorgalmatossággal fel-szedni« (M. Előszó 1.). Kr. és a NySz. szerint egyedül Faludinál kerül elő.

Nyersesség: »Akkor itélném boldognak magamat, holott elébbi *nyerségem* meg-térne« (M. 548.) A NySz. eme szónak »*vividitas*; *lebenskraft*« jelentésben való első alkalmazását Faludinak tulajdonítja.

Öltalmazó eszköz: »Ez mind minden-féle *öltalmazó eszközt* magában foglaló fegyveres ház« (M. 274.). Faludinál: »*öltalom-eszköz*« (UE. Előb.)

Ördögösködik: »A-maz garabonczás Simon *ördögösködén*, érdeme-szerént mindgyárt meg- nem büntettetett« (S. 533.) A NySz.-ban *ördögösködik* alakkal egyedül Faludiból; Csúzyhoz hasonlóan SzD.-nál és SI.-nál.

Ös-örökség: *ös-örökségett*, és hosszú Genealogiáját fitogatván, volta-

kívül többet alétana maga-felől" (Tr. 29.) Kr. állítása szerint Faludinál: *ős-jóság*, sőt *ős-kincs* is. Tévesen mondja tehát a NySz., hogy a régi irodalom az *ős* szót összetételekre nem alkalmazta.

Öszveforr: „Választott jó akaro baráttjával *öszve-forrván* szíve, bővebben közölte vele mennyei ajándékait" (S. 446.) Kr., a NySz. és Lukács egyértelmű tanúsága szerint Faluditól való.

Öszveházasodik: „Valóságos eretnekekkel nem tanácsos *öszve-házasodni*" (Tr. 354.). Lukács Faluditól származtatja; a NySz. nem ismeri.

Öszveszedetet: „Moyses Jósef Patriárka holt tetemét *öszve-szedetvén*, bálványos Aegyptusból ki-hozta magával" (S. 732.) A NySz. és Nyr. 25 : 398. szerint első irodalmi alkalmazása Faludinál.

Öszveszeréz: „Törvénytelenül kaparétozt, s- farkas kaszával *öszve-szerézt* javaikat a föld meg-nem emésztí" (M. 745.) Ez a szó „colligit versammelt" értelemben előkerül ugyan egy példával Bercsényi leveleiben is; de irodalmilag a NySz. szerint először csak Faludinál.

Öszveül: „Egybe-híták egy-mást, *öszve-ültek*" (M. 624.) A NySz. és Nyr. 25 : 398. szerint Faludié.

Papolás: „Bolondság, azt felelik, minden *papolása*" (HK. 353.) Kr. és a NySz. egyedül Faludiból közlik.

Párosan: „Ezért akará *párosan*, társossan a Tanétványokat, hogy sokkal fogatosabban hirdethessék a békességet" (HK. 649.) A NySz. szerint ezzel az alakkal csakis Faludinál.

Példás: A NySz. szerint a melléknevet régenten két jelentésben használták t. i. 1) exemplaris; nachahmenswert 2) configuratus; parabolisch. Mindkét jelentésre csupán Faludiból vannak adatai, noha már Csúzy is ugyanily módon alkalmazza, amint a következő mondatai bizonyítják: 1) „Szent Pál *példás* maga-viselésével mindenütt dicséretessen fénlik" (S. 39.). „*Példássan*, s- buzgón folyamodtak Isten-után hozzája" (S. 195.). 2) „A sértegető tövés *példás* jele a szorongatásnak" (M. 741.) „Nem *fabulássan*, hanem *példássan*, és titkos értelemben adgya előnkbe a szent Irás" (S. 285.).

Pipez: „Job keveset szorgalmatoskodott, hogyan gazdagítsa fiait, mi-képen *pipezze*, csecsezze" (Tr. 591.). A Nyr. 24 : 315. szerint Faluditól ered.

Pofon csap: „A kí egy orczára *pofon csap*, fordétsd neki a másikat-is" (Tr. 617.) „Nagyon *pofon-csapá*" (HK. 105.). A NySz. és Lukács Lőrinc szerint Faludi gazdagította vele irodalmi nyelvünket.

Pór-paraszt: „Ha egy-ügyű, tudatlan, dúrva *poór-paraszt*, csúfolljuk, nevettyük, meg-vettyük" (HK. 319.) Kis Ignác szerint (Nyr. 24 : 26.) Faludinak az összetétele.

Pörög a nyelve: „Szabadossan *pörög* a sennyedékes nyelv" (M. 623.) Vö. Faludinál: „A dáma *nyelve* esze híre nélkül *pörgött*" (NE. 79.)

Próba-bizonyság: „Mászorra hagyván *proba bizonyágtokat*, a máj dögletes törvény-székeket vizsgályátok" (Tr. 292.) A NySz. nem ismeri; Kr. szerint Faludinál (NA. 22.) elváltoztatott „*próba-bizonyítás*" alakkal.

Ragyogtat: „Pompás diadalmakkal *ragyogtatla* fényes czimerét" (HK. 621.). A NySz. és Nyr. 25 : 398. szerint először Faludi használja.

Rángatás: „Némellyek fel-sem serkennek, hanem ha *rángatással* költetnek-fel." (M. 817.) Kr.-nél és a NySz.-ban csupán Faludiból,

Rendes: „A világ zsengejében olly jeles, olly *rendes* vala“ (M. 217.) A *rendes* melléknév megvan egy adattal Bercsényi leveleiben is, de irodalmi használatképpen a NySz. szerint csak Faludinál.

Rokával-bélett: „Kire nézve monda még a-ma *rokával bélett* gonosz Herodes — is: Keresztelő János támadott-fel halottaiból“ (S. 734.) Vö. Faludinál: „A *rókával bélett* morálisták ditsérik a virtust“ (NE. 92.)

Setét gyász: „A fényes öltözet *setét gyászszá* változott“ (M. 525.) Ezt a kifejezést Csúzyn kívül tudtommal csak Faludi használja: „Egy hollócskának az juta eszébe, hogy vetközvéen a *sötét gyászból* szinesbe öltözne“ (NU. 284.)

Szakállverő: „Hugo Carensis a hizelkedőket hasonlatosságban Borbélyoknak, vagy-is *szakál-verőknek* nevezi“ (HK. 101.) Kr. és a NySz. szerint egyedül Faludi él vele.

Számadó szolgál: „Tudgyák, hogy Sáfárok, és *szám-ado szolgálk*“ (Tr. 505.) Kr. és a NySz. szerint Faludi kifejezése.

Szándékos: „Az ajándékokról se feletkezettek-el, hanem azokkal tapasztaltassátok belső indúlatotokat, *szándékos* jó akaratotokat“ (S. 21.) A *szándékos* Csúzyn kívül a NySz. szerint csakis Faludinál kerül elő; a *szántszándékos* már a 17. századi újítóknál (l. MNy. 4 : 112.)

Szellőztet: „A szorgalmatossak -is meg-kivánnnyák a nyájas társasságot, és *szellőztető* szabad mulatságot“ (HK. 86.). A NySz. szerint irodalmi alkalmazásban először Faludinál.

Szembeáll: „Csak egy fa-levél csördülés-re -is mindgyárt megrettenünk, nem hogy pörlekedéssel *szemben állandánk*, mint Job az Istennel“ (M. 824.) Kr. szerint csupán Faludi használja.

Szerелемbe esik: „*Szerелемbe esvén* véle a M. Atya, inkább az emberi nemzetet vette- fel, inkább azt váltotta- meg, hogy- sem a pártos angyalokat“ (HK. 368.). A NySz.-ban Faludiból való idézettel.

Szokott: „Az ő *szokott* módgya, s- kötelessége-szerént csodássa kormányozza igyeket“ (S. 204.). „*Szokott* dühösségével környékez“ (S. 250.). A NySz. bizonyossága szerint irodalmilag elsőnek Faludi alkalmazza, bárha valójában már Madarásznál is olvashatjuk: „*Szokott* szokás“ (Evang. 808.)

Szolgálatot tesz: „Nagy szorgalmatossággal indúla Mária a hegyes tartománynak, hogy kötelessége-szerént *szolgálatot* tehessen atyafiának, Erzsébetnek“ (S. 270.). A NySz. szerint először Faludinál.

Táborosan: „*Táborossan* soha meg-nem ütközzünk a Pogány törökkel“ (Tr. 315.) Ilyen alakkal és értelemben (= castratim) Kr. szerint egyedül Faludi alkalmazza.

Tekintetbe vesz: l. föntebb!

Termékellen: „Ha tisztogatásunk után-is *termékellenek* lészünk, kivágattatunk“ (S. 118.) „Mint *termékellen* szőlő-veszszők foganatossan segéttő malasztok nedvessége-nélkül szűkölködünk“ (S. 119.) A NyUSz. I. r. szerint Gyöngyösi Kemény Jánosában kerül először elő a *terméktelen* melléknév, de már Faludinál 1748-ban *termékellen*. Látnivaló, hogy Csúzy Faludit megelőzte; sőt ugyanő a továbbképzett főnévi *termékeltenség* (S. Aj. lev. 5.) formával is élt. Simai szerint a *termékellen* a 17. század újítóitól eredő szó (MNy. 4 : 111.) igazában azonban valószínűleg népi származású.

Tollaz: „A szegény jobbágy *tollazza*, röpdözteti a hatalmasokat“ (S. 396.) Kr., a NySz. és Nyr. 25 : 398. megegyező állítása szerint Faluditól való.

Tünderség: »Szem-fény-vesztő *tünderséggel* palástollyák gonoszságokat« (S. 55.). E szót a NySz. szerint »ludicra; gaukelei« értelemben Csúzyn kívül csak Faludi használja; csakhogy igazában már Gyöngyösinél is előkerül: »Circe legtöbb *tünderséget* akkor szaporított, sok kedves orczákat rűt bőrrel borított« (MV. 86. A NySz. ezt nem ismeri!)

Udvariás: »Miért nem-kellett csendesen, és *udvariásban* zur-zavar-nélkül ki-igazéttani« (Tr. 644.) A NySz. az *udvariás* szóalakot Faludinak tulajdonítja.

Újhítfaragás: »Az eretnekségnek pártos konkolyozása mételyes *új hit faragással* sok-felé szakasztván, majd véres köny-hullatással néztök gyakorta« (S. 667.). Az *újhítfaragó* Pázmány alkotása; a *hítfaragás* forma pedig a NySz.-ban csupán Faludiból van közölve.

Uri személy: »Bezzeg szóllott vala a-maz szent Pál Atyánk esedezése-által halálból fel-ébresztett *Uri személy*« (M. 592.). A NySz. szerint elsőben Faludinál.

Utaz: »A kik gyalog *utaznak*, böjtölni nem tartoznak« (Tr. 220.). Könnyen *utaz* az, a kít az isteni malasztok vezérленek« (S. Som. 29.) A NySz. és NyUSz. I. r. szerint Faludi lett volna az első, ki a Meggyesinél és Gyöngyösinél előforduló *útozni* igét *utazni*-nak írta; Lukács szerint is Faludi hozta illetén alakkal irodalmi forgalomba. Simai Ö. szerint egyébként az *utaz*: utasít jelentéssel már G. Katonánál; Medgyesinél pedig mai értelemben: *utazások* (M. Ny. 4 : 111.) Vö. még NyUSz. II. r. 599 l.

Utazó: Kr. szerint Faludi használta először e szót összetételekben jelző gyanánt. mint pl. *utazó-könyv* (NU. 161), *utazó szekér* (TÉ. 256.). Igazság szerint azonban Csúzy megelőzte Faludít, mert már ismeri az *utazó-ruhát*-t, meg az *utazó-táskát*-t: »Illyen *utazo-ruhája* vala Üdvözöttöknök« (M. 679.) »*Utazo táskája*- is volt pedig, mellyben a szarándokok költséget, pénzeceksét szoktak hordozni« (M. 680.). A NyUSz. II. r. szerint *utazóruha* először Thomas Jánosnál (1763.).

Vagyonos: »Közönségesen minnyájan, de leg-inkább a *vagyonossak*, és gazdag Sáfárok a szegényekben földözzék, ruházzák Krisztust« (Tr. 281.) Kr., a NySz. és Nyr. 25 : 399. szerint először Faludinál fordul elő. A NyUSz. II. r. szerint elsőnek Kovács János él vele (1742.).

Védelem: I. főtebb!

Végbúcsú: »*Vég-búcsúdat* vévén ezektől, távozzál-el messze« (HK. 38.) A NySz. és Kr. szerint Faludinak a szava volna; ámde Simai Ö. kimutatta (MNy. 1 : 468.), hogy már Kájoninak Cantionaléjában (1676.) is előkerül. Csúzynál emellett továbbképezve *végbucsuzás* (Tr. 275.) alakkal is megtaláljuk. (A NyUSz. II. r. szerint ez utóbbi először Németh Antalnál 1776.) Megjegyezni való, hogy a *végbúcsú* minden bizonnyal a kódexek korában már ismeretes *végvacsora* képmására keletkezett.

Virágzás: »Drága liliomokat *virágzással* illatoztasson« (Tr. 446.). Ezzel a jelentéssel (= das blühen) egyedül Faludi használja (UE. 372.)

Viszontszeretet: »*Viszont szeretetedet* mi-is vissza-szeretnök« (S. 682.) Nem ugyan így, hanem hosszabb formával: »*viszonta-való szeretet*« (SzE. 32. és 514.) csakis Faludinál olvasható. A NyUSz. II. r. mai alakjával Kármánnak (1794.) tulajdonítja.

Visszacáfol: I. főtebb!

Visszahanyatlík: „Tehetségem semmiségére vissza-hanyatlík” (S. 356.) »Tehetségem vissza ne-hanyatlýék semmiségére« (S. 348.). A NySz. szerint ezen kívül csupán Faludi él vele.

Visszakíván: „Nem-de ha interes-re valakinek pénzt adúnk, nem annyit kívánunk-e vissza?” (M. 103.). A NySz. nem tud róla; a Nyr. 25: 399. szerint Faludi szava.

Íme Csúzynak kerek számban 160 szava, átvitele és kifejezése, melyeket eddig akár alkotás, akár irodalmi elterjesztés szempontjából tévesen Faludinak tulajdonítottak. Mit bizonyít e tekintélyes szám? — Kettőt: egyrészt azt, hogy Csúzy újítás dolgában Faludira valóban nem csekély hatással volt; másrészt meg, hogy Faludi a szóújításban korántsem oly gyökeres (radikális) kezdő, mint mostanig hittük. Pázmány és a köréhez tartozó írók szókincsének jövő behatóbb tanulmányozásán van a sor, hogy eme már is nagyon valószínű következtetésemet még jobban megerősítse.

Csúzynak Faludi újításaihoz való viszonyáról szólván külön meg kell itt emlékezni az utóbbinak átviteli újításairól, főképen új és ujdonszerű metaforás jelzőiről. Akik Faludinak nyelvét eleddig tanulmányozták, majdnem egyértelműen állítják, hogy újításainak zömét sajátos költői átvitele teszi. Csak Simonyi Zsigmondra hivatkozom, aki azt tanítja róla Magyar nyelv-ében (2. kiad. 176.), hogy sok olyan metaforát honosított meg irodalmunkban, mely azóta állandó ékessége stílusunknak.

Ezt a tanítást most Csúzy nyelvének ismerete alapján némileg módosítanunk kell, illetőleg ki kell egészítenünk. Való igaz, hogy Faludi újításainak nagyobb része metaforákra esik; de azt is kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy metaforáihoz ösztönt és példákat Csúzytól vett, más szóval a szemléltető, költői kifejezésmód kedvelésében is Csúzy volt tanítómestere. Csúzynak stílusa tudniillik nem csupán a népiességnek legsajátosabb virágaival ékeskedik, hanem bővelkedik a költői ihlet szülte szebbnél-szebb metaforikus jelzőkben is. Nem egy került bele közülük az irodalmi nyelvbe. Így valószínűleg Csúzytól erednek a következő ma is járatos költői jelzős kifejezések:

átnok ravaszság (M. 767.)

bal hír (M. 445.)

boszuló harag (M. 317.)

csikorgó tél (Tr. 322.)

éles okosság (M. 302.)

emésztő háborúság (S. 727.)

mély alázatosság (M. 208.)

mély bölcsesség (M. 767.)

mély elmélkedés (M. 670.)

mély gondolkodás (S. 35.)

mosolygó ajak (M. 253.)

mosolygó tekintet (M. 473.)

fortélyos ravaszság (M. 402.)

görbe szó (S. 116.)

görbe tekintet (M. 667.)

játszi nyájasság (M. 398.)

kemény harag (M. 364.)

kevély pompa (M. 334.)

lángozó [ma: lángoló] szeretet (M. 457.)

lángozó szív (M. 644.)

mostoha tél (M. 825.)

szabados tréfa (M. 293.)

szikrázó szem (M. 843.)

színes barátság (M. 403.)

vak akarat (M. 54.)

vak sors (M. 65.)

virágzó szépség (M. 517.)

zokogó fohászkodás (M. 517.) stb.

Hogy Csúzy Faludira illetően jelzőivel hatással volt, bizonyítják a »*bal* hír, *mély* alázatosság, *mosolygó* ajak« kifejezések, melyeket alkalmasint tőle vett át. A Faludinak tulajdonított »*mély* tisztelet« (Sim., Magy. ny.² 176.) kitévelt ugyan nem találtam meg Csúzynál, de találtam helyette »*mély* reverenciá«-t (S. 57.), amely valójában azonos az előbbivel.

Mennyire példa lehetett pedig Csúzy Faludi előtt a költői jelzők alkalmazásában, arra a fentebbieken kívül álljanak itt még bizonyosságul a következő szép képes kifejezései, melyeket csak egy művéből, a M.-ból szedtem hamarosan ki:

álorcás reménység (M. 393.)

átkozódó káromkodás (M. 425.)

bálványos erszény (M. 748.)

délceg ösztön (M. 623.)

dercés elme (M. 278.)

durva-kemény lelkiismeret (M. 593.)

egérő szem (M. 253.)

fene bolond szokás (M. 744.)

festékes tudomány (M. 398.)

fortélyos kísértet (M. 394.)

kacéros nyájasság (M. 819.)

kevély szidalom (M. 672.)

kopasz mostoha szó (M. 427.)

mosolygó csók (M. 576.)

mostohálkodó dér (M. 823.)

ostoba töke (M. 343.)

ravasz csók (M. 494.)

sántikáló tetszés (M. 664.)

sennyedékes fondorkodás (M. 301.)

simogató hizelkedés (M. 399.)

szilaj hajlandóság (M. 824.)

torkonverő igazságtalanság (M. 744.)

vérszopó harag (M. 706.) stb.

A metaforás jelzők mellett igen gazdag Csúzy nyelve a találónál-találóból ú. n. díszítő jelzőkben (epitheton ornansokban) is. A legtöbb fogalomra tud valami jellemzetes festő jelzőt alkalmazni. Az ókori istenek ilyen mellékneveket kapnak tőle: *mértékletlen* Bacchus (M. 577.), *szemtelen* Cupido (M. 577.), *tisztátalan* Venus (M. 577.), *vérszopó* Mars (M. 589.) stb.; a dúsgazdagok állandó jelzője: *émelygős gyomrú* (M. Aj. lev. 4.), az udvariaké: *feneketlengyomrú* (M. 386.), a huzóvonóké (zsarolóké): *ekeszárasztó* (M. 302.), a világ — *pártos* (M. 302.), az élet — *tündér* (M. 733.), a test — *viszketeges* (M. 274.). A *csorgó, kifolyó friss forrás* (M. 386.) mellett *zöldelő pázsitos mezőkön*,

barlangos pusztákon és *gyümölcsös* völgyekben (M. 296.), *sebesen futó* agarat, *szelid repülő* galambot, meg *acélzablát rágó délceg* lovat (M. 746.) lát. Beszél *istentelen* hamisságról (M. 301.), *fájdalmas* bubánatról (M. 611.), *keserves* gyászról (M. 763.), *kolduló* szegénységről (M. 408.), *marcona* hiúságról (M. 483.), *tozódó* részegségről (M. 387.), *zúrzavar* zenebonáról (M. 274.) stb.; és ismeri a *gyukdosó* tövist (M. 301.), a *csipdező* csalánt (M. 328.), meg a *sovány* egrest (M. 301.) is.

Nem lehet kétségünk benne, hogy mind a föntebbi, mind ez utóbbi festő jelzők bármely költőnek is becsületére válnának. Pedig Csúzynak prédikációi ilyenekkel teles-tele vannak. Faludi tehát méltán tanulhatott tőle a szemléltető, költői kifejezőmódban; s hogy valóban tanult is: a felhoztam példákkal immár bizonyítva áll előttünk.

Amily meglepő eredménnyel jár Csúzy szavainak vizsgálata Faludi szóújításaira nézve, ép oly meglepő eredményt mutat Baróti Szabó Dávid, Sándor István s egyéb újabbkori írók nyelvújításával szemben is. Körülbelül 270 szót és átvitt szedtem össze Csúzy műveiből, melyeket eddig csak az utóbbiak munkáiból ismertünk, tehát több-kevesebb joggal ezek újításának javára írhattunk. Adataim a NyUSz.-nak nem kevés állítását igazítják helyre:

A *versel* ige teszem a NyUSz. szerint Barótinak a szava (1784.), aki »vetélkedik« értelemben használta, míg SI.-nál már a. m. »versus facit«, vagyis: verset költ. Az igazság pedig az, hogy a *versel* Csúzy alkotása, még pedig a mai »versus facit v. dicit« jelentéssel: »Igy *versel* vala a régiség neki: Jupiter Istennek ditsős fő madara, Mindenek-közt téged emelt Királyság-ra« (S. 716.). Sőt Csúzy már a főnévi formáját is alkalmazza: »Hogy némellyek föcskévé, némellyek fülemülévé, némellyek pedig büdös bankává változtanak, *verseléssel* fabulázzák« (Tr. 221.) »A-maz köz *verselés*-szerént nagyobb, s-dicséretesb magát meg-győzni, mint-sem erős kő bástyákat rontani« (S. 36.).

A *rövid-látó* összetételt Sándor István alkotta germanizmusnak mondja a NyUSz., holott valójában Csúzy Zsigmondé: »Az irégység öszvetséggel magában foglallya a szemnek minden fájdalmait, és olyanná teszi az embert, t. i. sandává, *rövid-látóvá*« (M. 630.). »Az irégység meg-tompéttya szemét az embernek, és igen *rövid-látóvá* teszi« (M. 632.).

Az *ollóz* igéről ezt olvassuk a NyUSz.-ban: »A régi nyelv-

ben csak *ollólni* (NySz.). — Sl.-nál megvan ugyan *ollózni*, de az agnellus jelentésű *olló* származékaképen nála a. m. »bárányt elleni.« — Mai értelmében Fog.-nál (1836): *scheren, mit einer Schere schneiden*» (264.) Ám a való igazság szerint Csúzy alkotása az *ollóz*, miként a következő mondatai kétségtelenné teszik: »A virágokat-is néha nyiri, *ollozza*, metéli« (S. 551.). »Még a szűcs-is csávállya, a szabo-is *ollózza*, a kalmár-is réfel, a varga-is kaptával aranyozza, vagy-is arannyal kaptázza nemesi cimerét« (S. 440.)

A *betétel* szóalak a NyUSz. szerint először Mártonnál (1823.) kerül elő, igazában pedig már Csúzy is él vele: »Mivel az utolsó volt a *bé-tételben*, fellyül maradt« (S. 13.). »A kapu *bé-tétellel* *ők-is* kin maradtak.« (M. 247.)

Az *újság* szóról azt találjuk a NyUSz. I. r.-ben, hogy »a régi nyelvben csak *novitas* és *novilunium*« (NySz.). — Rát Mátyás kezdte az ő Hirmondóját »*ujság*«-*levélnek* nevezni; így még SzD.-nál is (1792.). — De már Sl.-nál (1808.) *ujság*: *ephemerides, zeitung*« (354.). A NyUSz. II. r. szerint az *újság* »*Zeitung*« ért.-ben először Thomasnál (1763.). Ezt az állítást most úgy kell kiigazítanunk, hogy az *ujság* szót először Csúzy alkalmazza a mai »*Zeitung*« jelentésben; ugyanő ismeri az *ujság-olvasást* is: »*Ujságot*, s-levelet olvasni, csácsogni, trágárkodni, embereket szóllani, egész Kereszténység¹ (HK. 160.). *Levél, újság olvasással*, vagy más illetlenséggel meg-nem böcsüllik« (M. 268.)

A NyUSz. szerint Baróti lett volna az első, ki a *rege* szónak »régi mese« jelentést adott; csakhogy mást bizonyítanak Csúzynak eme mondatai: »Nem *rege*, a-vagy szó-fia beszéd, hanem bizonyos az, hogy minnyájan kemény szám-adás-ra vonyattando Sáfárok vagyunk« (Tr. Som. 23.). »Mint-ha nem-volna Isten, mindeneket szó-fia beszédnek alétt, és *fabula regének*« (Tr. 180.).

Ugyanezen szótár (I. r.) tanúsága szerint a *temető* név mai értelmében először Mártonnál olvasható (1799.). Ennek cáfolatául idézem Csúzynak következő mondását: »Tábor, ez a szó két-felé szakaszta, annyit téssen, mint *Temető*, sir, a-vagy koporso ágya« (HK. 471.). A NyUSz. II. r. Kovácstól származ-

¹ Arra az ellenvetésre, hogy nálunk akkor még nem lévén *ujság* (*Zeitung*), Csúzy aligha használja mai értelmében e szót: az a feleletem, hogy mint kora műveltségében teljesen jártas férfiúnak kétségtelenül tudomása lehetett a külföldön ekkor már létező újságokról, sőt tán olvasott is ilyeket.

tatja a *temető*-t (1742.); Simai szer. azonban megvan már Pápai szótárának első (1708.) kiadásában is.

A *javít*, *javul* igékről a NySz. alapján azt tartja a NyUSz., hogy a régi irodalom nyelvében csakis »gyógyítani, gyógyulni« értelemben fordultak elő; mai »corrigere« és »meliorari« jelentésükkel pedig először SI.-nál (1808.) találhatók. Ezt az állítást arra kell javítanunk, hogy már Csúzy a mai használat szerint él e szókkal: »Az Isten ígéje szem-látomást *jovéttya az el-fajúlt bűnös lelket*« (HK. Aj. lev. 3.) »A *židók nem-hogy meg-jovúltak* volna, sőt nagyobb gonosz-ra vetemedvén, jó-tételeben-is gonosszal fizettek« (HK. 541.).

A NyUSz.-nak azon bizonykodását pedig, mely szerint az *öregedni* igét mai »senescere, vénülni« értelemmel Baróti és SI. hozták forgalomba, igazság szerint Csúzynak javára kell fordítanunk ezen mondatáért: »A Gólyák természet-szerént mindenekben segítik a *meg-öregedteket*« (HK. 115.).

A további részletezés helyett betűrendben és megfelelő rövid magyarázatokkal — miként Faludival kapcsolatban tettem — összeállítom itt Csúzynak mindazon szavait, átviteleit és kifejezéseit, melyek Baróti SzD., Sándor I. és társaik nyelvújításával összefüggésben vannak:

Adakozódás: »Az alamizsnára, és *adakozódásra* sokkal hajlandobb« (Tr. 370.). A NySz.-ban nincsen meg; ezen kívül csak SzD.-nál (1792.)

Agyba-út: »Petrovizit Munkácson a rángotott feszület *úté agyban*« (Tr. 771.). A NySz. nem ismeri; Kr. szerint csupán SI.-nál.

Agyonnyom: »Szomszéd aszszonya *agyon nyomta* meg-ölte gyermekét« (M. 783.). A NySz. és Kr. nem tudnak róla; a NyUSz. szerint először Mártonnál (1803.) kerül elő.

Aléltség: »Ebből származik az ő halván *aléltsága*« (M. 312.). Csak SzD.-nál és SI.-nál.

Árnyékozik: »Nóha *árnyékozik* ugyan, de az örökké-valóságunk leg-nagyobb árnyékával« (M. 49.). A NySz. egyedül Gvadányiból idézi.

Asszonyi személy: »Dávid hideg tagjainak melegítésére *aszszoni személyt* kerestek« (M. 552.) A NySz.-ban semmi nyoma; Kr. szerint Simai Kristófnál: *aszszonyi-személy*.

Bal-értelem: »Kérlek *bal értelem*, és szűnnnyadozás-nélkül ébren figyelmezzetek« (S. 302.). Kr. és a NyUSz. (I. r.) szerint először SI.-nál, noha Simai Ö. már Pósházinál is megtalálta (I. MNy. 4: 109.).

Bárdolatlanság: »Poór parasztság, vagy dúrva *bárdolatlanság*« (M. 10.). A NySz.-ban nincsen meg; Kr. SzD.-ból ismeri.

Baromkivánság: »Rendetlen, utálatos, és *barom kívánságának* szolgált« (M. 573.). A NySz. nem ismeri; vö. SzD.-nál (1792.): »*Barom-kivánság*, baromgerjedelem« (17.).

Bátortalanság: »Péter *bátortalansággal* volt elegyes, és félelemmel« (S. 607.). Megvan ugyan már MA.-nél; de újabban csupán SzD.-nál (1792.).

Békételenkedik: »Mit vagyon mit zúgolodnunk, mit *békételenkednünk?*« (HK. 578.). A NySz. nem tud róla; ezen kívül csakis SzD.-nál (1792.).

Beköszönt: »A mostani hozzánk *béköszöntött* negyven napi Szent bõjtnék alkalmatosságával« (Tr. 231.). A NySz. egyedül SzD., MVir.-ból közli.

Beleugrik: »A néki készített tűzben *beléugrik*, s-meg-emésztődik« (M. 520.). A NySz.-ból hiányzik; csak SI. tud róla.

Betétel: 1. föntebb!

Belsőképpen: »*Belső-képpen*-is vastagon meg-sértett, és meg-csált« (HK. 377.). A NySz. nem ismeri; Kr. szerint elsőben Simai Kristófnál (1809–10.).

Bocsátatlan: »*Bocsátatlan* vétkekkel pokol-ra vettetnek« (Tr. 640.). A NySz.-ban nincs meg; csupán SzD.-nál (1792.).

Boszullás: »Mind a jók-ra, mind pedig a gonoszok-ra *boszullás*-helyett kegyessen fel-költi az ő napját« (HK. 629.). A NySz.-ban semmi nyoma; csakis SzD.-nál (1792.).

Bujtogat: »Szándékoznak vala ötet meg-ölni, egy-mást *bujtogatván*« (HK. 212.). A NySz. nem közli; Kr. szerint először SI.-nál: *bujtogat*.

Célos: »Méltó *célosban* az ifjak-hoz igazgatnom beszédemet« (M. 622.). A NySz. nem ismeri e melléknévet; a NyUSz. szerint elsőben Mártonnál (1799.) kerül elő.

Cifornya: »Mi lehet pedig nagyobb bűn, mint e-képpen hivalkodni? *czifra czifornyákkal* Venus lesét hánni?« (HK. 36.). Vö. SzD., MVir.-ban: »*Tzifra tzifornyákkal Venus lesít hánnya*« (297.).

Czirókál: »*Czirókál*, simogat, és ha semmi port nem lát-is fele barátyának köntösén, csipegeti, söprögeti« (M. 320.). A NySz.-ban nincsen meg; csak SzD.-nál és SI.-nál.

Csacskaság: »A piacon monda-monda, *csacskaság*, és ember-szollo fondorkodás vagyon« (HK. 375.). A NySz.-ban nincs nyoma; Kr. szerint először Vajdánál (Kriszt. él. 2: 316.); de SzD.-nál is (1792.).

Csekélység: »Talán az én *csekélységem*-sem rekesztetik-ki« (S. Som. 39.). A NySz. csupán Kónyiból ismeri (HRom. 17.); megvan egyébként SzD.-nál is (1792.).

Cséphadaró: »Tapasztaltatik most-is ez a *csép-hadaro* bal-ra sántikálás« (S. 627.). Nincsen meg a NySz.-ban; Kr. szerint először SzD.-nál és SI.-nál.

Csorbít: »A keresztényi tökéletességet *csorbította*, erőtelenítte« (Tr. 614.). A NySz. csupán SzD., MVir.-ból és SJ.-ból közli; Csúzy különben főnévi alakját is használja: »*Csorbította*-nélkül, fedhetetlen áldandósággal meg-örizte« (Tr. 242.).

Csorgat: »*Csorgatta* szakállán-alá nyálát« (M. 580.). A NySz.-ban csakis Gvadányiból (FNót. 21.).

Csörgés: »Vallyon *csörgéssel*, kiáltással szándékozik-e azt viszszaahínia?« (M. 293.). A NySz. nem tud róla; SzD.-nál: *fegyver-csörgés*; külön SI.-nál.

Délcegül: »Az északot választotta magának, hogy egész világnak *délcegül* gerjedező hévségét meg-enyhítené« (S. 648.). A NySz. egyedül SzD.-ból idézi; érdekes az egyezésük: »*A világnak déltzegül gerjedező hévségét meg-enyhítette*« (MVir. 463.).

Dobra-út: »Jó-cselekedetünket voltánál nagyobb mértékkel *dobra-*

úttyük» (Tr. 526.). A NySz.-ből hiányzik; Kr. szerint először SI.-nál; egyébként Faludinál *dobra-ver*: »A dítsekedő mindent *dobra ver*» (BE. 597.).

Dologtalan: »Vigyázatlan, *dologtalan*, rongyos, fertelmes» (S. 739.). A NySz. csakis *dolgotlan* és *dolgotlan* alakokkal ismeri; ebben a mai formájában Csúzyn kívül egyedül SzD.-nál (1792.): »*Dologtalan*: henye, hivalkodó» (32.).

Döghús: »*Dög-hust* vonván horgára, sokat vony prédára» (HK. 435.). A NySz.-ban nincs meg; Kr. szerint először SI.-nál.

Dölyfösködik: »Minnyájan fel-fúalkodott kevélységgel *dölyfösködtek*» (S. 257.). Ezen kívül csak SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Döntöget: »Evangeliumi Trombita, mely nem csak hathatosban fel-emelt harsogásával *döntögeti* meg-hasonlott Jérikonak tömérdek falajt» (Tr. Cimlap.). Szótárilag csupán SI.-nál. A NyUSz. II. r. szer. irodalmilag Csúzyn kívül Horvát Józsefnél (1764.) is.

Durvaság: »Ne ocsáld siettetett munkámnak csekélységét, bárdolatlan *dúrvaságát*» (Tr. Előszó 5.) A NySz. nem tud róla; Kr. szerint elsőben SI.-nál; igazában már SzD.-nál (1792.) is.

Duzzaszt: »Hogy jó kedvet *duzzasztó*, vagy részegéítő ital-nélkül ezek meg-elégedhettek volna, természet-szerént csak-nem lehetetlen» (M. 386.). Igeköztöten alakkal csak SI.-nál.

Egybekapcsol: »Melly átokkal *egyben* vagy *kapcsolva* az örök Gehena tüze» (HK. 358.). A NySz. csakis Gvadányitól közöl reá egy példát.

Egyeztet, megegyeztet: »Igy *egygyeztettyük* szabad akarattyát a szűkséggel» (Tr. 383.). »Kiket-is közben-létével meg-akarván *egygyeztetni* édes üdvözöttünk, i-mezt a terhes igátúl, azt pedig a bálványozástól keygyessen megszabadította» (S. 671.). A NySz. egyikről se tud; csupán SzD.-nál (1792.).

Ékességes: »*Ékességes*, gyönyörűséges, mint a gyöngy-virág» (HK. 465.). A NySz.-ban egy kódexbeli példával: az újabbi korban pedig először SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Elajándékoz: »Tulajdonokat ki-osztják, *el-ajándékozzák*» (Tr. 619.) A NySz.-ból hiányzik; Kr. szerint elsőben SI.-nál.

Elfajultság: »Magában meg-hasonlott *el-fajultságáért* hogy el-ne törültessék, meg-nem szűnnek könyörgéseknek erejével azt támogatni» (S. 533.). A NySz.-ban nincsen meg; ezen kívül csakis SzD.-nál (1792.).

Elfelejtethetlen: »*El-felejtethetlen* keserves példánk első szülénk Ádám» (Tr. 356.). A NySz.-ban nincsen nyoma; csupán SzD.-nál (1792.).

Elfogyaszt: »Ezer-képpen *el-fogyaszthatta* volna magát» (HK. 135.) A NyUSz. I. r. azt állítja, hogy a *fogyaszt* alapige először SzD.-nál (1792.) kerül elő; az *elfogyaszt* pedig Kr. szerint SI.-nál. A NyUSz. II. r. szer. mind a kettő előkerül már Mikes leveleiben is.

Elhibáz: A NyUSz. bizonykodása szerint »a régi irodalomban egyaránt megvolt, ugyanazon jelentéssel, *hibálni* és *hibázni* (NySz.); de az *el* igekötő egyikhez sem járult» (128.). Az utóbbi ígére vonatkozó állítás cáfolatául szolgáljanak Csúzynak eme mondatai: »Noha vak, sőt szemtelen, czélos fel-tett tárját soha *el-nem hibázza*» (Tr. 709.). »Ha vétkezünk-is, nem-túdván, vagy *el-hibázván* leczkénket, egy-ügyű szelédsséggel feddi restségünket» (M. 146.).

Elüllik: Virágok láttatnak a mi földünkön; alig illatoznak, már-is *el-illanak*» (HK. 419.) A NyUSz. tanúsága szerint az *üllani*, *elüllani* elsőben

SzD.-nál (1792.) jelenik meg »osont, ellábal, elugrik« jelentéssel. »Azt hinném, -- teszi hozzá a szerkesztő -- hogy [Baróti] a nép nyelvéből vette, de sem Kassai, sem a Tsz. nem ismeri« (140.). -- Meg kell állapítanunk, hogy Csúzy minden valószínűség szerint a nép nyelvéből vette a szóbeli igét, melynek jelentése nyilván »evanescere; verschwinden; eltűnni.« A MTsz. szerint ma is használatos Kúnságban az *elillik* ige »elmállik, elporlik« értelemben: »A trágyám jól *elillett*, födbű és levelekbű van« (Félegyháza). »*Elillik* a szén« (Kúnság).

Előmozdít: »A Szent Misének buzgo halgatása szerencsésen *előmozdítja* dolgunkat« (Tr. 317.) »Foganatosan *elő-mozdító* kegyelmes malasztjával kormányozza hanyatlott igyűnket« (M. 582.). A NyUSz. (I. r.) tanuságtétele szerint ezen igét »promovere, adiuvere« jelentésben SI. hozta irodalmi forgalomba, holott Csúzy már a főnévi formáját is használja: »A jónak tartozó kötelességünk-szerént való *elő-mozdításában* nagyon tunyák« (Tr. 6.). A NyUSz. II. r. igazítása szerint mindkét alakja megtalálható már a 17. századi újtóknál is.

Előragad: »Azért voltanak minden-kor az Isten és ő közötté annyi ellenséges vissza-vonyások, most az Atya, most a Fiú dorgáló feddészel *ragadván-elő*« (M. 71.). A NySz.-ban nincsen nyoma; Kr. szer. elsőnek SI. közli.

Előverekedik: »Szükséges serénykednünk, és a jóban *elő-verekednünk*« (Tr. 705.). A NySz.-ban egyedül SzD., MVir.-ből való idézettel.

Eltűzesedik: »*El-tűzesedvén* magokban, tulajdonok ellen-is, agyarkodnak« (M. 634.). A NySz. nem ismeri, Kr.-nél SI.-ból.

Engedelmeskedik: Ez a jelenleg általános használatú ige mai tudásunk szerint Csúzynál kerül elő legelsőben, tehát könnyen az ő alkotása lehet (a NySz. még nem tud róla, SzD. sem, csakis SI.). Csúzy alkotásának lehetőségét mutatja az a körülmény, hogy nem is egy, hanem kétféle jelentésben alkalmazza, t. i. »indulgere, cedere, concedere; nachgeben, erlauben, zulassen« és »parere, oboedire; gehorchen, folgen«. Az elsőre példák: »Kiknek a szükség-miatt kegyessen *engedelmeskedik* a mostohálkodni nem tudo Anya-szent-egy-ház« (Tr. 220.). A V. A. szent-egyház ez-iránt néha engedelmissen dispenzál, s-dispensálva *engedelmeskedik*« (Tr. 246.); a másodikra: »A ki engem halgat, s-nékem *engedelmeskedik*, rettegés-nélkül nyugszik« (HK. 119.). »Az alázatossággal *engedelmeskedőben* a fene ellenségnek ostromi meg-semmisítettnek« (HK. 119.).

Enyhülés: »Ott nyomorgott, mig-nem remélhette haragjának *enyhülését*« (M. 362.). A NySz. szerint az alapigéje csak SI.-nál; igazában SzD.-nál (1792.).

Epesztő: »Nem lehet olly emésztő, s-*epesztő* koplalás« (S. 708.). A NySz. nem ismeri; megvan SzD.-nál (1792.).

Erőszakoskodik: »Nem elégedhetik-meg csak rövid ideig-is zsellérkedő helyével, hanem *erőszakoskodik*« (M. 643.). A NySz. szerint először SzD.-nál (1792.) olvasható; Simai Ö. megtalálta már Gelejinél (I. MNy. 4: 109.); Csúzy főnévi alakját is használja: »A gonoszok mind annyi *erőszakoskodásokkal*-is néki nem árthatnak« (S. 595.).

Érzékellen: »Micsoda álnoksága lehet az *érzékellen* borotvának?« (HK. 537.). Az *érzék* alapszó Simai kimutatása szerint előfordul már Kájoni éne-

kes könyvében (1676.); az *érzéketlen* melléknévi formát a NyUSz. Bárótzinak tulajdonítja, Simai Ö. pedig (MNy. 4: 111.) a 17. századi újitóktól származtatja; valójában alkalmasint mind a két forma népi eredetű.

Eszesít: „A Keresztény belső embernek nem kell irtózni a testi betegségtől, mint orvoslo és *eszesítő* drága eszköztől” (Tr. 606.). A NySz.-ban nincsen nyoma; csupán SzD.-nál (1792): *megeszestt*.

Észre-hoz: „A bűnösöket akarta Idvözéttnök *eszek-re hozni*” (HK. 348.). A NySz. nem ismeri; ezen kívül csakis Vajdánál (Kriszt. él. 2: 10.).

Facsargás: „Sok tekergésem, *facsargásom*-után imádkoztam” (M. 107.). A NySz.-ból hiányzik; Kr.-ben SzD.-ból idézve.

Fegyveresen: „Nyomoztam, kitől vött légyen eredetet *fegyveressen* le-ábrázolt Bajnakja” (M. Aj. lev. 8.). Ezzel a határozói alakkal Kr. szerint először SI.-nál.

Feje lágya benő: „A kinek a *feje lágya bé-nőtt*, vesse fontra, s-lássá, mely részre hanyatlik a mérő serpenyő nyelve” (Tr. 750.). A NySz.-ban egyedül SzD., MVir.-ből való idézettel, noha megvan már a Kd. szótárban (1792) is.

Fejteget: „A mit a valóságos igazság meg-magyarázott, azt az emberi gyarlóság *fejtegetni* ne merészelle” (Tr. 179.). A NySz. és Kr. szerint csupán SI.-nál; Csúzy főnévi formáját is használja: „Tessék ez-iránt Richard *fejtegetését* hallanunk, és bölcs elmélkedését” (M. 149.).

Felárkol: „Drága szöleje Isteni félelemmel *fel-árkolltatott*” (Tr. 33.). A NySz. nem közli; ezenkívül csak SzD.-nál (1792.).

Felderülés: „Egy hainali csillag ékes *fel-derülésére* el-meg-szűnék egész északi küzdés” (S. 404.). A NySz. csakis igei alakját ismeri; a *derülés* főnévi alak Kr. szerint elsőben SI.-nál.

Feleségtelen: „Kivánná, hogy minnyájan hozzá hasonlók lennének, t. i. *feleségtelenek*” (HK. 175.); Kr. szerint SI.-nál; ámde *feleségtelenség* már Czeglédinél.

Felfűz: „A ki *fel-fűzné* lovadat, mi-némű zsoldal fizetnél te annak?” (M. 823.). A NySz. Orczyból és Gvadányiból közli; kétségtelenül népi eredetű.

Felgyógyul: „Sánták, vakok, siketek szerencsésen *fel-gyógyúlnak*” (S. 416.). Kr. és a NySz. szerint csupán SI.-nál.

Felkoszorúz: „Meg-koronáztatnak, és *fel-koszoruztatnak* az áldozatok” (S. 690.). A NySz. szerint SI. hozta forgalomba.

Felszűr: „Kire-nézve bé-nem törvén a feje, senki *fel-* ne szűrgya az orrát” (HK. 169.) A NySz.-ban nincsen meg; Kr.-nél SI.-ból.

Feltornyo: „A Szent Sacramentomokkal mint-egy *fel-tornyoztá*” (Tr. 727.). A NySz. szerint először PPB.-nál és SzD.-nál (MVir. 75.).

Féltő: „Maga alkotta a Fölséges embernek szívét, gyanós, vagy-is *féltő* szeretetire nézve, ne talám az Angyalok részt kívánnyanak abból” (S. 28.). Ebben az értelemben (zelotypus) Kr. szerint csupán SI.-nál.

Feneketlenség: „A viszketeges torkosságnak *feneketlenségében* hanyatt-homlok rohannak” (M. 51.). A NySz.-ból hiányzik; Kr.-ben SI.-ból.

Fennírás: „Szükséges, hogy a pénznek jó materiája légyen, jeles képi, a *fen-irással* (M. 106.). A NySz. csupán *fölrírást* ismer; ilyen alakkal Kr. szerint először SI.-nál.

Fércel: „Ne töldezz, ne *férczelly* ruházatot magadnak” (S. 580.). A

NyUSz. SzD.-ot nevezi meg első használójának, noha Kr. után Csúzyra is hivatkozik; ennél egyébként főnévi alakkal is előkerül: „Fele-baráttya köntösét ritka *férczeléssel* lyúggattya“ (M. 304.).

Festett-kép: „Kérd-meg, mit jelentenek azok a *festett*, és vert-képek?“ (S. 422.). A NySz. nem ismeri; Kr.-nél Simai Kristóftól idézve.

Fészekfentő: „Ha valamely egyenesen a napra nem nézhet, azt ottan mint *fészek-fentőt*, és nem-tulajdonát le-veti“ (S. 723.). Ezen kétségtelenül népi eredetű szóra a NySz.-nak nincs sem idézete, sem utalása; Kr. Simai Kristóftól állítja forgalomba hozójának.

Fészkel: „A vétkek bennünk *fészkelvén*, mostoha kegyetlenséggel ostromolják lelkünknek várát“ (M. 762.). A NySz. szerint csak SzD., MVir.-ban (332.); noha igazában már a Kd. szótárban (1792.) is. Csúzy ismeri főnévi formáját is: „Valamint *fészkelésében*, úgy az ég-felé-valo repüllésében is sokkal hathatosb volt“ (S. 741.).

Figyelmetlen: „Miképpen a halak horoggal, és a madarak törrel, úgy fogattnak-meg a *figyelmetlen* emberek a gonosz időben“ (Tr. 334.). Ezen kívül csak SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Figyelmetlenség: „Ez a *figyelmetlenség* hohéra, és emésztő férge a világnak“ (HK. 605.). Az újabb korban csupán SI.-nál.

Főtörő: „Ne csodállyatok lassú munkámat, mert nagy mesterséget, *főtörő* fáradtságot, és sok szorgalmatosságot foglal magában“ (Tr. 539.). A NySz.-ban csak *főtörés* van; Simai Kristófnál: *fő-törő*: operosus.

Frissesség: „Világi hívságos boldogság, egészség, *frissesség* feslettség-re vezetik az embert“ (HK. 154.). Régebbi írónál *frisség* van; ezzel az alakkal és „*munterkeit*“ jelentéssel csakis SI.-nál.

Gagyog: „Kisdeddé lőtt az emberek-közt, már *gagyogván*, már ütvévéve tudatlankodván“ (M. 781.). A NySz.-ban nincs meg; a NyUSz. szerint a néptől véve először SzD.-nál (1792.).

Gondatlan: „Aki *gondatlan* a szőlás-ra, gonoszt fog érezni és Gehennát tapasztalni“ (HK. 497.). Ragtalan formában csupán SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Gyanupör: „Nem lévén ez a rettentő *gyano-póre*, job kezet, mint bátor-ságosb helyet választá magának“ (S. 254.). SzD.-nál (1792.). „*Gyanú perbe* esni. Félni a *gyanú pertől*“ (76.); SI.-nál: „*Gyanu per*. Félni a *gyanu pertől*.“

Gyáva: „*Gyáva*, goromba, aki arra nem tudgya fordítani köpönyegét, a mely föl a szél ostromolgya“ (M. 471.). A NySz. csak Kónyi és Amadé műveiből, meg SI.-ból ismeri.

Gyermekes: „Üdvöztönnéknékné parancsólattját *gyermekessen* meg-vetvén, ki-nevetik“ (HK. 187.). E szó az itteni „kindisch“ értelemben a NyUSz. szerint először Mártonnál (1803.) kerül elő.

Haidani: „Apostoli hazánk *hajdani* dicsősségére vissza-hozattatik“ (S. 366.). A NySz. szerint Csúzyn kívül csakis Bírónál (Préd. A 2 b.); noha Gyöngyösinél (Cup. 32.) már: *hajdaniság* olvasható.

Halványodik: „El-hervadva *halványodtak* a sok bűjtőléstől“ (S. 279.). A NySz. csak *meg-* igekötővel ismeri; Simai Ö. *el*-lel Gelejiből közli (MNY. 4: 109.); igekötő nélkül csupán SI.-nál.

Halványság: „Eléve jól meg-gondoltátok volna szín-hányo *halván-sággal* palástolt kevélységeket“ (HK. 250.). Ezen kívül csakis SI.-nál.

Harácsolás: „Istentelen *harácsolásá-ért* ördögnek nevezetett“ (M. 129.). A NySz.-ban csupán az alapigéje van meg; főnévi alakban Kr. szerint először SzD.-nál.

Harapozás: „A taplóban kapott szikra titkos *harapozása*-után az egész házad felperzselődik“ (Tr. 212). A NySz.-ban nincsen nyoma; csak SzD.-nál. (1792.)

Harsogtat: „Vallyon nem a szél *harsogtattya*-e a trombitákat?“ (Tr. 395.). A NySz.-ból hiányzik; megvan SzD.-nál (1792.).

Házás-élet: „Ha a szűzességnek sok drága gyümölcsét meg-fontol-nák, kétség-kivül nem varranák kinek-kinek gallérához a *házás életet*“ (M. 796.). A NySz. nem említi; Kr. szerint először Simai Kristófnál és SI.-nál.

Helyreállít: „Nem- veri adosságban magát, mint-ha vissza-adni valamit tartoznék, vagy módossan *hely-re állítani* kényszerítettnek“ (Tr. 615.). A NySz.-ban „herstellen“ értelemben egy példa Hallertől: *helybe-állít*; ezen mai alakjával csupán SI. ismeri.

Helyrehozhatatlan: „Ne várd fejed-re *hely-re-hozhatatlan* utolsó romlásodat“ (S. 522.). Kr. szerint SI.-nál. A NyUSz. II. r. szerint *helyrehozhatatlan* először Bél—Cellariusnál (1719.).

Helyt áll: „A kolduló szegénység olyan, mint a *helyt-álló* vártás-vitéz“ (M. 406.). A NySz.-ban nincs meg; SI.-nál: *Helyt állani* Locum servare, Non recedere, Resistere.“

Henyéltet: „Ámbár a jó-ra valo restség aluszékonyága tartoztatva *henyeltessen*, mongyad: nec fulmini, nec flumini“ (M. 25.). A NySz. egyedül Kónyiból közli.

Heverő-pénz: „Oszd-ki *heverő-pénzedet* a szegények-között“ (Tr. 91.). A NySz.-ban semmi nyoma; SI.-nál: „*Heverő-pénz*. Nummi vacui. Nints heverő pénzem.“ Kétségtelenül a nép ajakáról véve.

Hibásan: „*Hibásan* kezdünk a dologhoz“ (HK. 75.). A NySz. két ragtalan példáját ismeri; ezzel az alakkal először SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Huhogás: „*Huhogásárul* isméréd-meg a madarat, ha nem-látod-is, bagoly-e“ (M. 675.). A NySz.-ban nem található, csak SzD.-nál (1792.).

Idő-jártával: „*Idő-jártával* meg-is boszullya“ (HK. 58.). A NySz. tanúsága szerint a régi nyelvben csak „*idő-jártában*“ és „*idő-jártára*“ volt; ezen mai formájában Kr. szerint először SI.-nál; helyesebben azonban SzD.-nál (1792.).

Idővesztés: „A fősvént feddeni nem más *idő-vesztésnél*“ (M. Som. 6.). Megvan már a Virg. C.-ben is; de újabban csak SI.-nál.

Időztetés: „Osztassék két részre, valami pör-patvar-alatt vagyon, *időztetés*, azaz hallogatás-nélkül“ (M. 783.). A NyUSz. I. r. állítása szerint e szónak alapigéje: *időzni* csak SzD.-nál és SI.-nál kerül elő „halogatni“ jelentésben. Vö. NyUSz. II. r.!

Inszakadás: „Rühet, bél-poklot, vagy *ina-szakadást* gyógytettak“ (S. 323.). SI.-nál: *inszakadás* (R. [= régi] megjegyzéssel); a NySz.-ban Madarászból idézve: *ina-szakadozás*.

Ismerős: „Nem az atyafiak, vagy *ismerősök* hivságos társolkodásában, hanem a templomban keressük el-veszett Jézusunkat“ (HK. 151.). „Nyilván tudta ezt Szűz Nagy Aszszonyunk; s-ezért-is keresé oly szorgalmatosan rokon, és *ismerősi-között*“ (HK. 157.). A NySz. szerint hajdantan csak

ismerő (familiaris; bekennt) volt használatban; a NyUSz.-ban se találjuk az *ismerős*-t; de megvan SI.-nál.

Iszapos: „*Iszapos* szénádat jó rendeken akartad tartani“ (S. 749.). A NySz.-ból hiányzik; SzD.-nál (1792): „*Iszapos-széna*“; SI.-nál is.

Javit, javul: l. *fontebb*!

Jótehetetlenség: „Azzal meg-ismértetik magunkban való *jó-tehetetlenségünk*“ (Tr. 434.). Alapszava MA.-nél; így csupán SzD.-nál (1792.).

Kagyló: „Egy által-röppillő Sasnak körmei között ki-esett vízi-csiga, *kagyló*, a-vagy-is gyöngy-ház össze-rontotta kopasz fejét“ (HK. 456.). A NyUSz. szerint első irodalmi használata Földinél (1861.) A *kagyló* hang-formára nézve vö. MTsz.

Kapzsi: „Kedves és kellemes a mostani *kapzi* világban akár-kinek is hallani: ne, vidd-el, tedd-el“ (M. 743.). E szónak a régi nyelvben általában „praeda, beute“ értelme volt; a mai „habgierig“ jelentésére csak egy példája van a NySz.-nak RákF. Lev.-ből; az újabb korban csupán SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Kápráz: „Porral lévén tele, *káprázott* a szemek“ (S. 621.). A NySz.-ban két példával: *kaprozik*; mai alakjával Kr. szerint először SI.-nál; a NyUSz. szerint SzD.-nál (1792.)

Kárpítóz: „Fényes palotákat, és ebédli házakat készítettén, *kárpítóztatván*, más külső e-hez tartozando dolgokban foglalatoskodott“ (Tr. 353.). A NySz.-ban PPB.-ből: *bekárpítóz*; igekötő nélkül Kr. szerint SI.-nál.

Katonaság: „Mint Szent Márton *katonaságában*, *képőnyeg* darabot *adunk* a szűkölködőnek“ (M. 657.). Csúzyon kívül csak SI.-nál.

Kavics: „A kenyérben találtatott morzsalék, a-vagy *kavacs* majd kitöri vala fogát a Királynak“ (Tr. 542.). A *kavics* szó első irod. alkalmazása a NyUSz. szerint SzD.-tól (1792.) való. A *kavacs* formára vö. MTsz.

Kényeztetés: „Jobb a férfinak dorgálása, hogy-sem az Aszszonynak *kényeztetése*“ (S. 583.). A NySz.-ban csupán az alapigéje; így Kr. szerint elsőben SI.-nál.

Kergeteges: „Magos helyre ne vágyodgyatok, ne-talám *kergeteges* [vertiginosus] fő szédelgéssel nyakatok szakadgyon“ (S. 293.). A NySz. ily értelemben csak Csúzyból ismeri, noha SI. is tud róla.

Kergetegeskedik: „Mint Bachus spongyája, végig *kergetegeskedik*, míg bor-özönnel ki-nem önti lelkét“ (S. 739.). A NySz. nem ismeri; Kr. SI.-ból idézi; SzD.-nál (1792.): *kergetegesedni*.

Kétszínűség: „Az álnok világ fiai *kétszínűséggel* kendőztetett barátságai nem valóságos barátságok“ (M. 474.). A NySz.-ban csupán az alapszava van meg; így Kr. szerint elsőnek SI. használja. A NyUSz. II. r. szerint már Medgyesi Pálnál is megvan (1640.).

Kicsúfol: „Nem azért homályosodott-e-meg dicsőssége nemzetünknek, száma-nélkül nem csak *ki-csúfoltatván*, de éppen sámolylúl láb-alá vettetvén“ (HK. 212.). Ezen kívül SI.-nál.

Kigyógyul: „*Ki-gyogyulván* ezen utolsó betegségemből, még valamelly esztendőig éltem volna“ (Tr. 328.). A NySz. egyedül PPB.-ből ismeri.

Kiköti a szitát: „Falban rugván férjét, *ki-köti a szitát*“ (M. 41.). „Gyalázatos, és (merem mondani) *szitáját ki-kötő személy*“ (HK. 176.). E szólásmódot (am. ausschweifen) csupán SzD., MVir.-ből közli a NySz.

Kinevet: „Oktatásokat fülünk-mellett nem bocsátjuk, és *ki-nem nevetjük*“ (HK. 655.). A NySz. és Kr. szerint először SI.-nál; igazában SzD.-nál (1792.).

Kis-mise: „Ha egy *kis misét* halgatnak, azt vélik, hogy már az elég“ (M. 99.). A NySz. nem tud róla; Kr. Simai Kristófból ismeri.

Kiterjeszkedik: „Az emberek, ha a szerencsés napnak fényessége felderül, vásotsággal *ki-terjeszkednek*“ (S. 162.). A NySz.-ban egyedül SzD. MVir.-ből idézve.

Kiteszik a szűrét: „*Ottan ki-teszik a szűrét*, ki-hajtyák a csordával“ (Tr. 182.). A NySz.-ban SzD. MVir.-ből.

Kitétel: „Kotya-vetyézték feleségeiket, guzsál *ki-tétellel* igaz hitveseket“ (S. 753.). A NyUSz. szerint a *kitétel* „aussetzung“ jelentéssel először Mártonnál (1803.) fordul elő; „ausdruck“ értelemmel pedig valamivel később (1823.) ugyancsak ennél; ámde megjegyezni való, hogy már Csúzy használja a *kitesz* alapigét „ausdrücken“ értelemben: „Világos szókkal *ki-tette* beszédét“ (Tr. 179.); így csak SI.-nál.

Kockáztat: „Életét is gyakran *kockáztatlya* a vitéz“ (S. 710.). A NySz.-ban csupán PPB.-ből: „Nem *kockáztatni* életét: *refugere periculum*.“ Ezen kívül megvan SI. Toldalékjában (1808.) is. Vö. NyUSz. 506. I.!

Konkolyhintő: „A *konkolyt* *hintő* Pokol-béli Sátán fortélyoskodik“ (M. 399.). Ezzel a formával a NySz. egyedül Biróból ismeri.

Korhelykedik: „Jókban mulassák napjokat, *korhelykedgyenek*“ (S. 17.). A NySz.-ban nincsen meg; SI.-nál: „*Korhelykedni*. Helluari.“

Korhelység: „Mitől vett eredetet az *ő korhelyége?*“ (S. 349.). Szintén csak SI.-nál.

Korosodik: „Csekély életünk *korosodni* kezdvén, hervadva virágunk észak-ra hanyatlik“ (Tr. 344.). A NySz. szerint elsőben SI. Toldalékjában; helyesebben SzD.-nál (1792.).

Kótyavetyéz: „A *ki kotya-vetyézi* jóvát, gyakorta üressen talállya magát“ (S. 558.). Csúzyn kívül SzD.-nál (1792.); az előbbinél *elkotyavetyéz* is: „Lelkét el-harácsollja, *el-kotya-vetyézi*“ (M. 619.).

Könnyű-szerrel: „A *ki a mennyei Kanaán földére* eszessen bé-akar menni, *könnyű szerrel* légyen“ (S. 607.). Két példával előfordul ugyan már Bercs., Lev.-ben, de irodalmilag csak SI.-nál.

Kőzapor: „A *kő-zapor-kőzött* épétt vala örök hajlékot magának“ (M. 124.). A NySz.-ból hiányzik; Kr. szerint SzD.-nál.

Közellét: „Noha súlyosabb volt az Apostolok munkája, mind-az-által a jutalom *közel-lété* könnyebbé tette“ (HK. 128.). E szó a NyUSz. állítása szerint először az Akadémiának 1838-i magyar-német szótárában kerül elő.

Középkor: „Nagyobb része az embernek csöcsömös, vagy kised korában hal-meg, más része iffiu, és *közép korban*“ (S. 162.). Eme kitélt a NyUSz. I. r. szerint elsőnek az Akadémia 1835-ben kiadott magyar-német zseb-szótára közli; holott igazában már SI. Toldalékjában (1808.) is megvan: „*Középkor*. Aetas media, optima.“ A NyUSz. II. része szerint először Mártonnál (1803.).

Közkeresmény: „A *köz-keresment* nem tékozollya, hanem takargattya“ (Tr. 107.). A NySz. nem tud róla; Kr. szerint: „Tiszti Szótár“ (valószínűen a Baranya vármegyei 1807.).

Kutyácska: „Luther azt mondja, hogy macskákkal és *kutyácskákkal* fogunk játszodozni“ (Tr. 554.). A NySz.-ban nincs nyoma; csak SzD.-nál.

Leábrázolás: „Szándékozik vala országos úri czimerének *le-ábrázolá-sában*, elmésben foglalatoskodni“ (S. Aj. lev. 6.). A NySz.-ban csupán egy Könyiből való idézettel.

Ollóz: l. föntebb!

Óramíves: »Az igaz mennyei *ora-míves*, a Fölséges Isten hamar helyre hozá ezt« (S. 729.). A NySz.-ban csakis Gvadányiból.

Öltözködik: »Illy formán látia a Felséges törvéntelen szüléinket *fel-öltözködve*« (S. 435.). Az *öltözködik* igealak a NyUSz. szerint a nép nyelvéből véve először SzD.-nál (1792.).

Öntött-kép: »Ennek faragott, vagy *öntött képel*, tetétől-fogva talpig sok csöcsökkel vévén környül, úgy mutogatta az egy-ügyü parasztnak« (HK. 50.). A NySz. nem ismeri; Kr. szerint SI.-nál; helyesebben SzD.-nál (1792.).

Öregség: »Az ember *öregségére* majd kis eszü gyermekké válik« (M. 378.). A NySz. szerint a régiség e szót csupán »granditas, magnitudo; grösse« értelemben alkalmazta; »senectus« (öreg kor) jelentéssel csak SI.-nál.

Örökösen: »*Örökössen* boldognak mondatnak« (HK. 409.). Ilyen alakkal csupán PPB.-nál és SI.-nál.

Őszbe-csavarodik: »*Őszbe csavarodik* arany-szinü haja« (S. 379.). A NySz. nem tud róla; Kr. szerint elsőben SzD.-nál.

Őszvead: »Az első szerencsésebb házasság vala Ádám, és Éva között, kiket maga a Fölséges *adott-őszve*« (Tr. 102.). A NySz. és Kr. szerint csakis SI.-nál.

Őszvegázol: »A nemzetek törvényit *őszve-gázolván*, el-rontya Lutter« (Tr. 229.). A NySz.-ban nincs meg; Kr.-ben SzD.-ból; Csúzynál főnévi alakkal is: »A tiz szarvon értsük, és magyarázzuk a tiz parancsolatoknak tellyes megszegését, *őszve-gázolását*« (HK. 459.).

Őszvejár: »Falúkat, városokat miért *járt őszve*?« (M. 37.). Ebben a mai »peragrarre, perambulare« értelemben csakis SI. ismeri; a NySz.-ban egy példa más jelentéssel.

Őszvejő: »Miért *jöttek* tehát *őszve* Urünk halgatásá-ra, ha siketek voltak?« (HK. 329.). A NySz.-ban egy, codexbeli példával; újabban SI.-nál.

Őszveséges: »*Őszvetségesen* én bennem mindenek« (S. 82.). E szóalak a NyUSz. állítása szerint csupán SzD.-nál (1792.) kerül elő. Mellékesen megjegyezhetem, hogy alkalmasint a régebbi használatú synonym *summás* (vö. Csúzynál: »hogy *sommássan* ki-mondgyam gyümölcsös hasznait« HK. 361.) analogiájára keletkezett. Az *őszvetséges*-beli *t* betű sajtóhiba lesz.

Őszvezuzás: »A Mustár-magnak *őszve-zuzása*-után nagy, s-foganatos ereje vagyon« (HK. 274.). A NySz.-ból hiányzik; a NyUSz. szerint alapigéje, a *zúzni* a nép nyelvéből véve először SzD.-nál (1792.); ugyanennél *őszvezúz* is (282.). NyUSz. II. szerint az ige először Thomasnál 1763.

Parasztos, parasztosan: »Nem vala néki selyem ruhája, hanem *parasztos* gubája« (S. 220.). »Haja-szálaít *parasztosan* leeresztette« (S. 280.). Az első a NySz.-ban csakis Vajdából idézve (bár SzD.-nál is megvan: *parasztos* cselekedet); a második Kr. szerint először SI.-nál.

Pénzcsalás: »Mint-ha csak nem régen gondólták vólna-ki a Pápista Papok *pénz csalásért* a halottakért-valo imádságot« (S. 548.). A *pénzcsalás*

(*fraudulenta extorsio pecuniae*) maga csupán Kr.-ból ismeretes; de *pénz-csaló* (*nummis alium arte subdola spolians*) már SI.-nál.

Pióca: »Mint a nádály vagy *piocza* (S. 515.). Régenten csak: *pióka*; ily formával Csúzyn kívül SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Pofon-út: »Több, ha egy orczánk-ra *pofon-út*, a másikat-is néki fordítani» (Tr. 425.). A NySz.-ban egyedül Adámiból.

Poroz: »Arany lánczal jelenti késztségét, *porozza* öszségét» (S. 55.). A NySz. csakis SI.-ból ismeri.

Próbálgat: »Saul Királynak fegyverében öltözött vala Dávid, és úgy próbálgotta magát» (M. 682.). A NySz.-ban nincsen meg; Kr.-nél SI.-ból.

Rajzol: »A kerék csillagos kék eget *rajszolván* az ajtajára, i-mez szókat kívánnám írnia: a szépi el-rejtve vannak» (S. 348.). »Nem fegyverek-re *rajszolt* czimer volt-e?» (M. 113.). A NySz. szerint irodalmi forgalomba Adámi és Baróti SzD. hozták.

Rakosgat: »Lábaik-alá-is kezét *rakosgatty*a vala» (HK. 422.). A NySz. és Kr. szerint elsőben SI.-nál; helyesebben SzD.-nál (1792.); Csúzynál főnévi formával is: »Kelepczéjek *rakosgatásával* gyalázottjára, s-vesztére szándékoznak fele-baráttjoknak (M. 313.).

Rámáz: »Érdemünk-szerént látogat, a mint mi *rámázzuk* a mérőt» (M. 450.). A NySz.-ban *hi-igekötővel* SzD. MVir.-ból.

Reászd: »A világ fiai szerencséseeknek aléttják magokat, ha másokat meg-csalván, *reá-szedhetnek*» (Tr. 686.). A NySz.-ban nincsen említve; Kr.-ben SI.-ból; helyesebben már SzD.-nál (1792.) is.

Reáülés: »Nem vala illendő, hogy a Szamár megáldoztatnék; hanem inkább Üdvözöttünk *reá-ülésével* némi-némű böcsülettel illetetnék» (HK. 567.). A NySz. nem tud róla; alapigéje Kr. szerint SI.-nál.

Rege: l. főtebb!

Rekeszték: »Lustos nyelvünket kettős kemény *rekeszték*-alatt kötelezve tartiuk» (S. 6.). A NyUSz. szerint ebben az értelemben (*claustrum*, *clausura*) a nép nyelvéből véve először SI.-nál; noha a NySz. szerint már Molnár János (JÉpül. 74. 1760.) is így használja!

Rendetlenül: »Kába-bolondság azokat *rendetlen*ül kívánni, melyektől keservessen el-kell szakadni» (Tr. 711.). A NySz.-ban ezen alakkal nincsen meg; megvan SzD.-nál (1792.).

Retyeg: »Inkább tetczik a Főlségesnek a bűdös tocsában *retyegő* béka, hogy-sem a káromkodo Istentelen» (M. 502.). Vö. SzD.-nál (1792.): »Regelni, regni, rekegni, *retyegni*, kurutyolni» (188.).

Rokonos: »Az álom szövetező pajk-társa, vagy-is *rokonos* attya-fia a halálnak» (HK. 242.). A NySz. nem ismeri; Kr. szerint SI.-nál.

Rövid-látás: »Tompá, és *rövid látás*; csipásság, a könyveinek gyakor folyása» (M. 629.). A NySz.-ban nincsen nyoma; Kr. szerint elsőben SI.-nál.

Rövid-látó: l. főtebb.

Rövidséges: »Ki-rekeszteti azt a lakodalomból, a kinek azon-kivül-is nem vala kedve, és oda menendő szándéka, nem keserves, nem-is *rövidséges*» (Tr. 263.). A NySz. nem említi; csak SI.-nál: »*Rövidséges*. Iniuriosus.»

Seregesen: »Minden felől *seregesen* vonyodik vala utánna a népnek sokasága» (M. 628.). A NySz. ezzel a formával nem tud róla; Kr.-nél SI.-ból; igazában már SzD.-nál (1792.).

Siker: »Kézi mnknáknak-is gyakorta nincs *sikere*« (Tr. 583.). A NyUSz. szerint ebben a ma is használt jelentésben (foganat, haszon) először SzD.-nál kerül elő; azonban, miként Széll Farkas kimutatta (MNy. 5 : 364 és 4 : 231.), megtalálható már Komáromi Csipkés Györgynél (1664) és Köleséri Sámuel beszédeiben (1673).

Sikerés: »Az egygyik csekély nyereséggel, és csak nem-mehetett-élé dolgában, a másika pedig kevésb ideig, s-csekélyebb cseléddel, s-mégis sikereseb vala keresete« (Tr. 315.). Hajdanta a *sikerés* csupán »glutinosus, bituminosus; kleberig« értelemmel járt; ezen mai »fructuosus; nützlich« jelentésben Kr. szerint csakis SI.-nál; Széll Farkas szerint azonban már Köleséri S. prédikációiban is (1673. I. MNy. 4 : 231.). Vö. még NyUSz. II.

Simogatás: »Inkább az átkozódókkal csokoltasd magadat, mint-sem a hizelkedőknek halgasd, s-tapasztallyad *simogatásokat*« (HK. 102.). A NySz.-ban csupán SzD. MVir.-ból, bár megvan már a Kd. szótárában is.

Sokfejű: »Ez a sárkány némelly Lerna-névű mocsolyás posványban lakozo *sok fejű* kigyó volt« (M. 309.). A NySz.-ban nincs meg; vö. SI.-nál: »*Sokfejű* sárkány. Hydra lernaea.«

Szagosít: »Nem azért ült a Farisaeus asztalához Urunk, hogy annál virágokkal *szagosdótt*, vagy-is illatoztatott jó borokat innék« (M. 352.). A NySz. szerint csak SI.-nál.

Szanaszállt: »Tetczése-szerént *szana szélt* gázollya az írást« (Tr. 758.). A NyUSz. állítása szerint először SzD. (1784.) használja.

Szándékoskodik: »Illyen vizet *szándékoskodik* vala édes Üdvözöttönk a meg-általkodott Zsidók kemény szívéből ki-facsarni« (HK. 424.). Csúzyn kívül csupán SzD.-nál (1792.).

Szárnyas-egér: »Porserpina a *szárnyas egeret*, a-vagy-is denevért választotta« (S. 716.). A NySz. nem tud róla; Kr. szerint először Simai Kristófnál; de megvan már SzD.-nál (1792.) sőt PP.-nál már 1708-ban is.

Szárnyasít: »Nem elég, ha szívünket több joságos cselekedetekkel mint-egy nem *szárnyasélttyuk*« (Tr. 368.). A NySz.-ban nincs említés róla; Kr. szerint elsőben Kónynál (Ábel halála 9.).

Szárnyaztat: »A szeretet még a késedelmes lábokat-is serénység-re *szárnyoztattyá*« (HK. 65.). A NySz. szerint a *szárnyaz* ige Gyöngyösinél am. »volat, fliegt«; itteni alakjával és »volare facit« (szárnyat ad neki, föl-szárnyaz) értelemben Kr. szerint csakis SzD.-nál.

Széllel-béltelt: »Mint első szüleinknek *széllel béltelt*, levelekből öszve-aggatott környül-kötött, szemeikre hányta nekik gyümölcstelenségeket« (M. 601.). A NySz. SzD. MVir.-ból, de megvan a Kd. szótárban is (1792.).

Szemeskedik: »Nagyobb sebességgel igyekezik, *szemeskedik* a Pokol-béli Sátán« (HK. 323.). Illyetén formával Kr. szerint először Birónál (Micae 5.); sőt SzD.-nál (1792.) és SI.-nál is. A NySz.-ban van ugyan egy tovább-képzett alakja: a *szemeskedés* Gyöngyösi Rózsakoszorújából idézve, csak hogy ez gyanus, mivel a Dugonics-féle kiadásból való.

Szemfüleskedik: »Ne *szem-füleskedgyél*, ha botlani nem akarsz« (S. 631.). Csúzyn kívül csak Birónál; azután SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Szenagyűjtés: »Külső keményebb munkában is, mi-némű a cséplés, kapálás, szántás, és *széna-gyűjtés*, egy-aránt segéttik férjeket« (HK. 272.). A NySz.-ban nincsen reá példa; Kr.-ben csupán SI.-ból.

Szenthely: »Az én *szent-helyemtől* (a *sanctuario meo*) kezdgyétek-el meg-ölni az embereket« (M. 842.). A NyUSz. szerint e szó »*sanctuarium*: heiliger ort« (a mai: szentély) jelentésben először a Társalkodó 1832. évfolyamában kerül elő; valójában azonban szótárban már MA.-nél is: »*Szent hely* az egyházban. *Sanctuarium*.« Így PPB., PPBL. stb.!

Szövetséges: »Csendes békességet, s-*szövetséges* egygyességet szerez közöttetek« (S. 85.). »*Szövetségesen* segítségük egy-mást« (M. 542.). A NySz. nem tud a *szövetséges* melléknévről; Kr. SI.-ból közli; ámbár megvan már SzD.-nál (1792.) is, sőt GKat.-nál 1645 (NyUSz. 578.).

Tágítás: »Tele torokkal kiált fülünkben szüntelen, és *tágítottás-nélkül*« (M. 506.). Eme szót »*mora*; *verzug*« értelemmel csupán SzD. MVir.-ból ismeri a NySz.

Tanácskérő: »Az egy-ügyűek, és gonosz *tanács* *kerők* gyakortább a gonoszt nagyobb gonosszal akarják orvosolni« (Tr. 568.). A NySz.-ban Cal.-ból idézve: *tanácskérő*; így Kr. szerint először SI.-nál.

Tapogatódzik: »Feslettül *tapogatodznak*, vagy ragadomány-ra ki-nyuítják kezeket« (M. 404.). A NyUSz. szerint a nép nyelvéből véve elsőben SzD.-nál (1792.), de NyUSz. II. szerint Kovács Jánosnál 1742.

Társas: »Ezért akará párossan, *társossan* a Tanévtványokat, hogy sokkal foganatosban hirdethessék a békességet« (HK. 649.). A NyUSz. szerint először SzD.-nál (1792.).

Tehetős: »A gazdagok, és *tehetős* meg-ne vonnyák magokat az adakozástól« (M. 103.). A régebbi korban e szó a NySz. szerint a. m. »*potens*; *mächtig*«, míg ebben a mai »*wohlhabend*« értelemben csak SzD. (1792.) ismeri (a *vagyonos* c. alatt).

Teljes-tele: »Szép, mint a *tellyes tele* hold« (S. 355.). A NySz. nem közli; megvan Sz.-nál (1792.) és SI.-nál: *teles-tele*.

Temető: I. föntebb!

Tenyerez: »Tetczése-szerént öklözze, a-vagy *tenyerezze*« (Tr. 425.). Ezen kívül csak SI.-nál: »*Tenyerezni*. Depalmare. Tenyérrrel verni.«

Termékellenség: »Öntözgette szívünk soványságát, és *termékellenségét*« (S. 3.). Ezen alakkal csupán SI.-nál.

Termeszt: »A Szent Lélek *termeszt*, s-neveli a szűzekben a tisztaság lilíomát« (Tr. 397.). A NyUSz. I. szerint az irodalomban elsőben Baróti SzD. használja (PM. 1:124.), II. szerint Horvát János 1763.

Természetlen: »Sodoma büziből, *természetlen* feslettségéből ragadott-vólna reá valami« (S. 627.). A NyUSz. azt állítja, hogy e szóalak „non naturalis“ jelentéssel először SI. Toldalékjában fordul elő (1808.); holott Csúzy nemcsak ebben előzi meg jóval SI.-t, hanem még a tovább képzett főnévi forma használatában is: „Ez a rút hál-adatlanság merő *természetlenségnek* látczik“ (Tr. 378.).

Tettetős: »Csak *tettetős*, és hazug szinnel tündöklík“ (HK. 13.). A NySz., sőt még Kr. sem ismeri; de SzD.-nál (1792.) és SI.-nál megvan.

Titkosértelmű: »Sok e-féle *titkos értelmű* mély vizsgálásokban foglalkodhatnánk“ (M. 594.). A NySz. e melléknévi formával nem ismeri; Kr. SI.-ból közli; noha SzD.-nál is (1792.) olvasható.

Torkára-forr: »Egygyet-sem találunk, a kinek pártolkodása *torkára* nem *forrott* volna“ (HK. 644.). A NySz.-ban csupán Kónyiból idézve.

Torzonborz: „A borotvával le-rántya egy darabját *torzon-borz* szakállának“ (HK. 536.). A NySz. csak *torzaborza* alakot ismer; így Kr. szerint először SzD.-nál: „*Torzomborz* szakáll.“

Tökkel-ütött: „Hasonlo *tökkel-ütött* agya vala Aktemon névű Filofofusnak“ (HK. 229.). A NySz.-ban nincsen meg; Kr.-ben SI.-ból: „*Tökkel ütött* fej.“

Törpeség: „Nagy magossága *törpeség-re* jutott“ (HK. 557.). A NySz.-ból hiányzik; Kr. szerint SI.-nál.

Törvénytelenkedik: „Iszszonyu hál-adatlansággal *törvénytelenkedünk*, jó tételében gonoszszal fizetvén“ (S. 683.). Ezen kívül csupán SI.-nál („*Törvénytelenkedni*. Contra ius et fas agere“); Csúzynál főnévi alakkal is: „Ha *törvénytelenkedésekkel*, s-szokott nyakaskodásokkal Istentől el-fajulnak“ (HK. 620.).

Törzsökös: „Ágai le-nyesettetének, ékessége *törzökös* gorombaság-ra jutott“ (HK. 537.). Csakis SzD.-nál (1792): „Tös : tövös, *törzsökös*“ (253.).

Trágya, trágyáz: „A szántó-föld, ha *trágyával*, szántással, vetéssel és baranával jól el-nem készítettetik, több haszontalan kórot terem“ (Tr. 144.). „A szőlőt metezni, kapálni, kötözni, *trágyázni* szükségese“ (Tr. 172.). A NySz. a *trágya* szót mai „laetamen; dünger“ értelmével csakis SzD. MVir.-ből (1801.) idézi; a NyUSz. szerint pedig csak a 18. század második felében válik mai értelme általánossá; holott a népies Csúzynak ezen adatai előbbre tolják az illetén alkalmazás idejét.

Tündéresen: „Minden *tündéressen* változo álhatatlanságnak maga nyitott tágas kaput“ (Tr. 102.). A *tündéresen* forma a NySz.-ban egyedül Kónyiból van idézve.

Údvariáskodik: „Egygyet ugrék, és mint-egy reverenciával *údvariáskodott*“ (S. 229.). A NySz. egy példával csupán Vajdából ismeri.

Ujság: l. föntebb!

Úndorodás: „Fekélyes bél-poklát hol mi selyem materiával palástollya, és biborral, hogy leg-alább ocsmány bűdös genyetsége másoknak *úndorodás* ne szerezzen“ (S. 520.). A NySz. mit se tud e szóról. Kr. szerint alapigéje SI.-nál; helyesebben Baróti SzD.-nál (1792), ugyanennél már *úndorodás* is.

Utánarándul: „Kába-bolondság azon kapdozni, és vakonn *utánna rándulni*“ (M. 41.). A NySz. szerint legelőször Molnár JÉpül.-ben (109.)

Utazó: „Kegyetlenkednek vala az alá, s- tel járo *utazókon*“ (M. 291.). Ebben a mai jelentésben a NySz. nem közöl rá példát; a NyUSz. már Wagner Phraseológiájára és Csúzyra is hivatkozik.

Útfél: „Kedvesb volt előttök bolond Jériko, és az *út fél*, mint-sem boldog Jerusalemb, és az igaz út“ (Tr. 145.). A régi nyelvben csak ragos (*útfélen, útféltre*) alakkal; ragtalan formával a NySz. és Kr. szerint elsőben SI.-nál.

Úton-útfélen: „*Úton, út-félen*, mezőn, és városon pertransibam beneficiendo omnibus“ (Tr. 556.). A NySz. csupán Gvadányiból (RP. 70.) közli.

Ünnepszög: „Azokkal az *ünnep-szögökkel* töredelmes penitenciára lágyulnyanak“ (S. 103.). Ezen kívül csakis SI.-nál.

Vadállat: „Mérgecs, csuszó-mászo ártalmas *vad-állatok* lappanganak abban“ (Tr. 321.). A NySz. Károliból és Comeniusból: „*fene vad állat*“; mai formájával Kr. szerint először SI.-nál.

Vámszedő: „Azzal ámétták az egy-ügyfelet, hogy hivatalyok után a kereszténység-re minnyájan el-választatnak. Például hozván-bé a-maz usorás *vám-szedő* Mátét“ (HK. 262.). A NyUSz. szerint elsőben Mártonnál 1799, de megvan SzD.-nál is (1792.).

Városbeli: „Hathatósbak a falusiak a *váras-belielnél*“ (HK. 358.). Csupán SI. ismeri.

Vásáros: „Némellyek a-maz egy- házban ado, és vevő *vásárosokhoz* hasonlították, kiket ostorral hánt-ki üdvözöttünk (M. 22.). A NySz.-ban egyetlen példa más értelemmel; ezzel a mai (nundinator) jelentéssel Csúzyn kívül SI.-nál.

Veleszületett: „Az Isten képeire alkotott ember belé-öntetett, és úgy szólván *véle született* kegyességét fele-baráttjának nem közli“ (Tr. 405.). Igéi alakkal megvan PPB.-nál; de így Kr. szerint csak SI.-nál.

Versel: I. főtebb!

Vétve: „*Vétve*, s-majd csodára találunk tekéltességet“ (HK. 623.). A NySz. nem tud róla; Kr. szerint SI.-nál: „*Vétve*. Raro.“

Vigyázat: „Ezért mondam örökségünkben vezérlő által-útnak a figyelmes *vigyázatot*“ (HK. 603.). A NySz.-ban csak SzD., MVir.-ből idézve; valójában azonban már Csúzy előtt használja Káldi is (Psalm. 29., 6.); sőt megvan már a MünchK.-ben 83 (vö. még MNY. 4 : 111.).

Világcsodája: „Ha csak ezekre-nézve-is ötet nevezhetem helyessen: *Világ csodájának*“ (S. 246.). A NySz. nem közli; Kr. szerint elsőben SI.-nál.

Visszafizetés: „Ez csak a kölcsönnek *viszsa-fizetése*“ (Tr. 775.). A NySz. és Kr. szerint először SI.-nál; helyesebben SzD.-nál (1792.).

Visszajár: „Most *viszsa-járják* a világot“ (Tr. 342.). Ebben az értelemben (remeare; wiederholt zurückgehen) a NySz. Kr. szerint csak SI.

Visszarugás: „Én is valóságosan harcolok, testemnek *viszsa-rugásit* meg-zabolázván“ (S. 341.). A NySz.-ban nincsen meg; Kr.-ben SI.-ból.

Visszasiet: „Szerelmes annyok-hoz töredelmes penitencia-tartás-által *viszsa-siessenek*“ (M. 613.). A NySz.-ból hiányzik; Kr. szerint SI.-nál.

Visszaszeret: „Viszont szeretetét mi-is *viszsa-szeretnők*“ (S. 682.). A NySz. és Kr. szerint elsőben SI.-nál.

Visszáskodik: „Annyi *viszáskodó* háborgás-ra, irégységre, boszszura nem fakadnának“ (M. 364.). A NySz.-ban nincsen nyoma; Csúzyn kívül csak SzD.-nál (1792.) és SI.-nál.

Zabolátlanság: „Az Aszszony-állatok *zabolátlanságáról* szóll az írás“ (S. 583.). Régebben: *zablátlanság*; így SI.-nál.

Záratlan: „Az ő *záratlan* ablakaiban hág-bé a halál“ (HK. 292.). Ezen kívül csupán SI.-nál.

Zsarol: „Erőltetted-e adossidat, *zsarolván*, holott nem volt értekek, s-tehetségek a fizetés-re?“ (Tr. 627.). A NyUSz. szerint a nép ajkáról véve először SzD.-nál (1784.).

Zsellérkedik: „A jó lelkek a Szent léleknek választott lako-helyei, mellyekben kedve-szerént *selyérkedik*, s- *selyérkedve* munkálkodik“ (S. 198.). Vö. SI.-nál: „*Zsellérkedni*. Habitare domum alienam.“

Zsoltáros: „Igazán mondhatták a *zsoltáros* Profetával: Septies in die laudem dixi tibi“ (S. 718.). A NySz. és Kr. nem ismerik, bár Birónál előkerül: „Szántén ezen nótát pengette a *zoltáros*“ (Préd. 140.).

Az itt elősoroltam 270 szó, átvitel és kifejezés nyilvánvalóan bizonyítja, hogy Csúzy újításai nemcsak Faludira voltak nagy hatással, hanem egyéb szócínálókra is, különösen pedig Baróti Szabó Dávidra és Sándor Istvánra. E példák alapján kétségen kívül megállapíthatom, hogy az utóbbiak, jóllehet névleg nem emlékeznek is meg Csúzyról, a valóságban ismerték és tanulmányozták prédikációit, bőven gyarapítva ezekből a maguk szógyűjteményét.

Megismervén ekkép Csúzy szavait az újítás szempontjából, szükséges most már, hogy *grammatikai tekintetben* is szemügyre vegyük őket.

Azt hiszem, részben fölösleges dolgot mívelnék, részben unalmassá válnék, ha e tekintetben pontos és kimerítő osztályokba soroznám Csúzy összetételeit és képzéseit. Úgy vélem, helyesebben járok el, ha jobban csak áttekintést adok grammatikai alkotásukról, kiemelve mindig azon szókapcsolatokat és képzéseket, melyeken észrevehető a sajátyszerűség zamata.

Általában ismételhetem Csúzyról, hogy mind a szóösszetevésben, mind a szó-képzésben nem csupán szapora, hanem egyszersmind eredeti, ötletes és változatos alkotó.

Szókészlete igen gazdag összetételekben: mellérendeltekben s alárendeltekben egyaránt. A szók kapcsolásában kevés kivétellel azokat a magyaros módokat követi, melyeket részint a néptől, részint mesterétől Pázmánytól sajátított el; az övé tehát többnyire csak az összekapcsolás, míg ennek módzatai régebbi példák szerint valók. Mindamellett vannak sajátos módú kapcsolatai is. Így mindjárt kiemelem azt a módját, hogy rokonértelmű szókból többször az elsőnek melléknévvé változtatásával (erősítésképpen) létesít összetételeket. Ilyenek teszem:

agyaros-fog (Tr. 481.), *bálványos-oszlop* (S. 34.), *célos-tárj* (S. 243.), *csordás-nyáj* (Tr. 471.), *csűrös-pajta* (M. 566.), *énekes-zsoltár* (M. 697.), *hátáros-vég* (S. 145.), *hölgyes-asszonyállat* (Tr. 208.), *kulcsos-zár* (Tr. 53.), *mesés-fabula* (Tr. 62.), *pecsétos-bélyeg* (Tr. 485.), *vártás-bakt* (M. 406.) stb. Az ily összetételeknek a régiségben nem tudom másait. Abban is nyilvánul némi eredetiség, hogy mellérendelt összetételeiben bizonyos fokozást éreztet, amennyiben t. i. a második taggal erősebben fejezi ki az elsővel már megnevezett fogalmat, pl. *ékes-gyönyörűség* (M. 549.), *fut-fárad* (HK. 252.), *hit-hitel* (S. 139.), *hoz-hordoz* (Tr. 704.), *huszít-támaszt* (Tr. 68.), *kapás-radadás* (HK. 515.), *szégyen-gyalázat* (S. 570.), *szid-szidalmaz* (M. 672.), *ugrál-röpös* (S. 219.) stb.

Szepszámú mellérendelt összetételei közül még főlemlíteni valók: a) igék: *édesget-hiteget* (S. 280.), *függ csügg* (HK. 201.), *himez-festeget*

(S. 536.), *izgalódik-fészkelődik* (HK. 538.), *kendész-keres* (Tr. 437.), *tép-tör* (S. 366.), *veszt-ront* (S. 643.) stb.; b) főnevek: *hé-meleg* (M. 660.), *oszlás-darabolás* (Tr. 171.), *rege-mese* (Tr. 530.), *szó-hang* (S. Aj. lev. 3.), *szolga-míves* (Tr. 310.), *támasz-pálcza* (M. 423.) stb.; c) melléknévek: *büszke-kevély* (Tr. 155.), *finom-fő* (M. 256.), *hideg-vén* (M. 357.), *mord-kedvetlen* (M. 247.), *rühes-koszos* (M. 399.), *tunya-lágy* (M. 65.) stb. d) határozószó: *hamar-korán* (HK. 402.).

Mint Csúzy-féle sajátosság megemlíthető itt a mellérendelt összetételeknek illetően különös, bár nem példátlan (vö. *dús-gazdag* > *dúsgazdag-ság*) továbbképzése: *kába-bolondság* (Tr. 711.), *karcsu-kevéség* (Tr. 333.), *kór-beleges* (S. 51.), *nyavalya-fájdalmas* (Tr. 604.), *pór-parasztság* (M. 10.), *szó-beszédes* (Tr. 74.) stb.

Rokonértelmű idegen és magyar szókából régi példák szerint alkotott, de csak Csúzynál található magyarázó összetételek: *alkot-plantál* (S. 1.), *dúl-prédál* (M. 752.), *fabula-rege* (Tr. 180.), *kölcsön-uzsora* (S. 578.), *próba-bizonyság* (Tr. 292.), *próba-kísértet* (M. 687.), *szállás-filagoria* (S. 343.) stb.

Alárendelt összetétel különösen nagy számmal található Csúzy nyelvében majd minden szófajban.

Az igék közül főleg két csoportra érdemes reámutatni: egyik az igeneves, másik a kettős cselekvést kifejező igekötős igék csoportja. Mind a kettő ősi népies formája a szóösszetevésnek. Az elsőről tudjuk, hogy Pázmány és Faludi is nagyon kedvelték; de Csúzy nem kevesebb szeretettel él velük, pl.:

fenten-fen (M. 68.), *halaszton-halaszt* (M. 384.), *hánytan-hány* (M. 71.), *nyujton-nyujt* (S. 9.), *romolton-romlik* (HK. 179.), *segítten-segít* (S. 372.), *számlálton-számlál* (Tr. 333.), *ujontan-újol* (S. 38.) stb. Megesik, hogy az ilyen igékből még melléknévi formát is alkot: *holton-holt* („élni mondatol, s-azonban *holton holt* vagy” S. 623.) stb. — Erősen népi zamatú, kettős cselekvést kifejező igéi: *bé-kiürtől* (S. 41.), *bé-verekedik* (Tr. 354.), *el-hívalkodik* (HK. 164.), *előverekedik* (Tr. 354.), *ki-kiürtől* (Tr. 541.) stb. Ide tartoznak azon igekötős igék is, mely valójukban egész szólamot jelentenek, pl.: *ki-csuklyáz* (csuklyából kivetköztet S. 750.), *ki-parancsol* (parancsolja, hogy kimenjen M. 333.), *le-mezítelenít* (mezítelenre levetköztet S. 59.), *be-hálóz* (hálóval bekerít S. 668.), *fel-koszorúz* (koszorúval felékesít S. 690.), *le-bilincsez* (bilincsel leköt S. 291.) stb. Említésre méltó határozós összetételei még a következők: *elől-forog* (»mindenkor *elől forgott* vala a veszedelmekben» M. 6.), *egybe-kalodáz* (HK. 590.), *helyben-marad* (»maradgyon ez bátor helyben»: legyen bár helyes, helybenhagyva Tr. 427.), *neki-vastagodik* (M. 86.), *orron-von* (S. 752.), *távu-kerül* (»az Isten parancsolatinak ösvényit távu-kerüllyük» M. 76.) stb.

Nagy számot tesznek Csúzynak jelzős és határozós főnévi összetételei. Legtöbbjük megfelel az illetően összetétel rendes formáinak, bár helyyel-közzel föltünőbb is akad közöttük.

Birtokos összetételei között alkotás szempontjából nem igen találkozik valami különösebb; felülőbbek a következő többes birtokosú össze-

tételek: *fülök-hallása* (M. 721.), *méhek-anyja* (Tr. 467.), *orrok-szaglása* (M. 721.), első pillanatra sajátságosnak tetszik a *hát-utolsó* (= podex, alfél Tr. 663.) szó, melyben az *utolsó* melléknevet főnévként kapcsolja a *hát* szóhoz (de ez se példátlan eset a régiségben, vö. *bőjt-elő*, *homlok-elő*, *kéz-elő*, *szügy-elő* stb. NySz.). Néhány érdekesebbet ide írok Csúzy birtokos összetételei közül: a) alanyi birtokossal: *elme-koholás* (Tr. 221.), *láb-futás* (654.), *szív-tétovázás* (Tr. 496.), *trombita-kiértelés* (S. 134.) stb.; b) tárgyi birtokossal: *farha-csávállás* (Tr. 298.), *alma-falat* (esus mali S. 103.), *igaz-vallás* (confessio veri HK. 628.), *kigyóbéka-kiáltás* (Tr. 774.), *neve-viselés* („az ács fiának neve-viselése“ M. 195.), *mese-regelés* (HK. 98.), *térdfő-hajtás* (S. 21.) stb. Német példákra alkotott birtokos összetételek: *nap-óra* (M. 54.), *óra-mesterség* (M. 47.), *tánc-iskola* (M. 17.).

A főnévi-jelzős összetételek közül főképp a hasonlító (metaforikus) kapcsolatok érdemelnek külön említést, ilyenek: *arany-szabadság* (HK. 622.), *árnyék-gyönyörűség* (HK. 601.), *borotva-nyelv* (S. 17.), *csákány-orr* (M. 423.), *fűzfa-katona* (Tr. 142.), *korcsoma-torok* (M. 388.), *pára-lélek* (Tr. 601.) stb.; némileg ide vágnak ezek is: *barom-indulat* (Tr. 199.), *farkas-természet* (Tr. 333.); német példákra mutatnak: *hiúz-szem* (HK. 634.), *majom-szeretet* (Tr. 79.).

Van egy ige-jelzős összetétele Csúzynak: a *füllent-regiment* (Tr. 28.); és egy indulatszó-jelzős: a *jaj-fenyítés* (»iszonyu *jaj* *fenyített* -alatt arra kényszerítettünk« M. 131.).

A határozós főnévi összetételek közül említeni való példák: *földhözverés* (Tr. 585.), *görbén-nézés* (M. 629.), *hátrahanyatt-esés* (HK. 402.), *jóra-intés* (Tr. 5.), *közben-lét* (S. 671.), *szűzen-szülés* (S. 724.), *torkon-verés* (M. 322.) stb.; ezek azonban az egy *közben-lét* kivételével nem igazi határozós összetételek, hanem határozós igékből képzett főnevek.

Csúzy szépszámmú melléknévi-jelzős összetételei grammatikai kapcsolás szempontjából szintén nem mutatnak feltűnőbb különösséget, kivéve azt a már említett csoportot, melyben az eredetileg rokonértelmű mellérendeltségi viszonyt változtatta egyéni ötlete szerint melléknévi jelzős kapcsolattá (*agyar-fog* > *agyaros-fog* stb. l. fentebb!). A rendes melléknévi-jelzős összetételek példái gyanánt álljanak itten:

adózó-porció (S. 318.), *bal-nézés* (M. 633.), *kis-iskola* (Tr. 13.), *közvétel* (Tr. 271.), *lelki-épület* (HK. 243.), *épenégő-áldozat* (holocaustum S. 328. Vö. Pázmánynál: *épen-égetés* = ua.), *fodorított-szó* (S. 301.), *orvosló-víz* (S. 318.), *poros-óra* (= folyó óra M. 54.), *vonzó-öszön* (M. 221.) stb.; német mintára való: *rövid-látás* (M. 629.).

Ami általában mondottunk Csúzy alárendelt főnévi összetételeiről, hogy t. i. nem sok eltérést mutatnak az összetevés közformáitól, ugyanazt még inkább elmondhatjuk összetett mellékneveiről, mert ezek — egyetlen kivétellel — szokásos analógiák szerint jöttek létre. A német képmásra készült *rövid-*

látó (M. 630.) összetétel magában áll a többi magyaros kapcsolat között.

Bárha azonban a kapcsolás módozataiban nem találunk különösebb eredetiségét, magukon a kapcsolásokon elégszer láthatjuk az egyéni sajátosság bélyegét.

A jelzős főnevekből alakított összetételekre szolgáljanak például a következők: *borotva-nyelvű* (HK. 388.), *barom-természetű* (Tr. 600.), *bor-kór-ságos* (Tr. 608.), *borza-búzós* (M. 406.), *nagy-cimerű* (S. 339.), *oroszlán-erejű* (HK. 476.) stb.; a latin *pusillanimus*-ra emlékeztet a *csékély-szívű* (M. 455.). Ezek azonban általában nem igazi melléknévi összetételek, hanem csak melléknévvé alakított összetett főnevek.

Sokkal inkább azok a melléknévi igeelvekkel való következő kapcsolatok: a) alanyosak: *fő-szédelgő* (Tr. 186.), *moly-ette* (Tr. 266.), *szembeesett* (M. 34.) stb.; b) tárgyasak: *esze-hagyott* (S. 109.), *nyom-járó* (M. 630.), *szem-csaló* (HK. 371.) stb.; c) határozósak: *feljebb-vágó* (vásott régiek S. 34.), *fülig-ivó* (M. 389.), *gyorsan-író* (penna S. Aj. lev. 6.), *hideggel-holt* (S. 514.), *kényen-ült* (jegyes M. 806.), *szájjizen-való* (HK. 100.), stb.

A határozói igeelvekkel való alárendelt összetételek közül főlemlíthetők: *kedve-telve* (S. Elülj. b. 2.), *orca-pirulva* (M. 70.), *szégyen-vallva* (S. 373.); különösebb az *itélet-mulva* („*itélet-mulva* meg-szűnik az ő birodalma” Tr. 532.), ámde ennek is megtaláljuk analogiáját a régebbi *idő-mulva* (l. NySz.) kapcsolatban.

Ha már a szóösszetevés törvényszerű keretei között is megnyilatkozik Csúzynak egyéni nyelvtelhetsége, még jobban érvényesül a képzés különféle formáiban.

Igy mindjárt láthatjuk ezt igeképzéseinél; például nem elégszik meg azzal, hogy a *-z* és *-l* denominális képzővel több új igét alkot (*sorsoz*, *ujjöz*, *zsoltároz* stb.; *bilincsel*, *egérel*, *versel* stb.), hanem az ily képzős igéket gyakran látja el még 1. míveltető, sőt olykor 2. visszaható képzőkkel is, teszem:

1. *cimerezett* (S. 25.), *ajándékozgat* (Tr. 213.), *könnyezett* (Tr. 633.) stb.; sőt kész alapszó nélkül, pusztán hangzásbeli analógiára is, mint: *atya-fiaztat* (HK. 168.), *erőszakoztat* (M. 569.), *győzedelmeztet* (S. 502.), *szorgalmaztat* (HK. 175.) stb.; *érdemeltet* (S. 167.), *cimboráltat* (HK. 242.), *privilegiáltat* (S. 371.) stb.; 2. *cifrázkodik* (M. 809.), *fertőzködik* (S. 653.) stb.

Megjegyezni való, hogy Csúzy a míveltető képzőt egyáltalán szereti tárgyatlan igékhez kapcsolni: *folyamatat* (S. 19.), *kihágtat* (Tr. 608.), *laktat* (Tr. 176.), *megelégedtet* (HK. 377.), *raboskodtat* (S. 677.), *szédelegettet* (HK. 347.) stb.

A NyUSz.-ban azt olvassuk (390.), hogy a denom. *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* igeképzőt Faludi vezette be az irodalomba. Csúzy igeképzéseinek vizsgálatából kitűnik, hogy ez téves állítás, mert egyrészt bizonyos, hogy Csúzy ha nem nagyobb, legalább is

akkora mértékben él¹ az illetén igékkel, mint Faludi; másrészt meg nyilván kimutatható, hogy Faludi a legnagyobb valószínűség szerint éppen Csúzytól tanulta el ezeknek használatát; bizonyítják az *áhitatoskodik*, *akadékoskodik*, *becstelenkedik*, *fösvénykedik*, *diadalmaskodik*, *gyűlkoskodik*, *hivságoskodik*, *hóhérkodik*, *ördögöskodik* (l. fentebb!) igék, melyeket mint már kimutattam, Csúzytól vett át.

Csúzynak egyéb ilyen említésre méltó képzései: *álmoskodik* (M. 396.), *bakoskodik* (M. 807.), *békételenkedik* (HK. 578.), *férgeskedik* (M. 413.), *figyelmeteskedik* (HK. 610.), *irgalmatlankodik* (M. 746.), *kacéroskodik* (HK. 609.), *könyörületeskedik* (M. 809.), *moslékoskodik* (M. 233.), *nyűgösködi* (M. 28.), *szándékoskodik* (Tr. 60.), *törvényeskedik* (M. 752.) stb. Gyakori eset, hogy az ilyenekből főneveket is alkot, teszem: *agyaskodás* (S. 209.), *bajoskodás* (M. 499.), *gazdasszonykodás* (S. 377.), *keménykedés* (M. 298.), *komédiáskodás* (HK. 612.), *raboshodás* (Tr. 56.), *udvariáshodás* (S. 303.), *zsellyékedés* (S. 669.) stb.

Főlemlítendőeknek tartom még emez érdekesebb denom. igeképzéseit: *békételenít* (M. 665.), *nyughatatlanít* (S. 146.), *földesít* (Tr. 622.), *megsöpröszt* (M. 830.), *szárnyasít* (Tr. 368.) stb.

Csúzynak főnévképzéseiből nyomban feltűnnek a következő alakok: *igazítandás* (»vizsgáló igazítandásodat a keresztényi szeretet kormányozza« Tr. Előszó 6.); *megbocsátandás* (»nem volna helye a meg-bocsátandásnak« M. 370.); *üdvözülendés* (»az üdvözülendésnek bizonságát a keresztység-hez ragasztják« Tr. 751.); *gyümölcsözendés* (S. 2.); *bételjesítendés* (S. 138.); *jobbítandás* (M. 845.); *megtestesülendés* (S. 61.) stb. A TMNy.-ban semmi nyomát nem találom az efféle képzéseknek. Nem tudom, akadnak-e párjaik a régiségben; annyi bizonyos, hogy eredeti felfogásra vall a jövő időnek a főnévi formában való illetén éreztetése.

Egyik legkedveltebb főnévképzője Csúzynak a *-ság*, *-ség*, mellyel főnevekből s melléknevekből egyaránt sok új szót alkot. Főnévi alapszókából való képzések (a TMNy.-ban ritkább esetnek állítva!) teszem:

béresség (S. 129.), *katonaság* (M. 657.), *képíróság* (M. 71.), *kuplerség* (S. 629.), *primásság* (S. 129.), *szabóság* (M. 71.) stb.; melléknévi alapszókából: *izesség* (S. 3.), *nyakasság* (Tr. 349.), *nyalkaság* (M. 43.), *törpeség* (HK. 557.) stb.; különösen szeret pedig vele fosztóképzős melléknevekből alkotni főneveket, amelyek jelentés szempontjából is érdekesek, pl.: *fiútalanság* („valaki e napon nem áhitatoskodik, tudd-meg, hogy *fiútalansággal* [: fiúhoz

¹ Egyébként már Csúzy előtt elég gyakori e képzőnek alkalmazása (l. MNy. 4 : 112.).

méltatlan viselettel] mostohálkodik« S. 544.), *fületlenség* („üdvösséges jóra bé-zárt *fületlenséggel* [: tettetett siketséggel] mint Isten-tagado Atheus kíván lenni« Tr. 185.), *szövetségtelenség* (»az iffiak utállják a *szövetségtelenséget* [: a társaság hiányát, magánosságot] HK. 305.), *termetlenség* (»a-maz nevezetes Aesopust fertelmes rút ábrázattya-ra, és *termetlenségé-re* [: természetnek hiányosságára] nézve senki meg-nem akarta venni« HK. 139.); ilyenek még: *hazafiutalanság* (S. 472.), *hazajiútságtalanság* (Tr. 471.), *szólatlanság* (Tr. 650.), *szózatlanság* (HK. 375.), *megmelegíthetlenség* (»Dávidnak *meg-melegíthetlensége*« M. 357.) stb.; legkülönösebb pedig — alapszava miatt! — valamennyi között a *fájtatlanság* (»annyiban hajtyák, mint a hajnak *fájtatlanságát* [: érzéketlenségét] M. 404.).

Valamint a főnévi, úgy a melléknévi képzések között is több érdekes sajtászerű formával találkozunk.

Az -s képzős melléknevek egy része nem annyira képzésével, mint hasonló értelmével tűnik fel, ilyenek:

galambos (»galambos szem« S. 88.), *hóhéros* (»hóhéros kinzás« Tr. 418.), *pilulás* (»pilulás fény« M. 412.), *puttonyos* (»puttonyos hát« S. 398.), *sasos* (»sasos szem« M. 620.), *tevés* (»tevés görbeség« Tr. 407.) stb.; inkább képzésükkel válnak ki a következő melléknévi továbbképzések: *dohodtos* (Tr. 324.), *ismerős* (HK. 157.), *rehedős* (HK. 488.), *tettetős* (HK. 13.), *páptás* (M. 281.), *rokonos* (HK. 242.), legfőképp pedig az *udvariás* (Tr. 213.), melyet valószínűleg a rokonjelentésű *daliás* melléknév hatása alatt alkotott az *udvari* (I. NySz.) alapszóból; idegen alapszóból való képzések: *harriskás* (S. 751.), *interesés* (S. 314.), *koarcos* (S. 395.), *pestises* (HK. 636.) stb.

Említést érdemelnek továbbá nagyszámú fosztóképzős melléknevei, melyek közül első pillantásra kettő tűnik szembe, t. i. a *vigatlan* (»*vigatlan* nyughatatlanság« Tr. 91.), amely melléknévi alapszóból való, és a *menyegzőtelen* (»*menyegzőtelen* ruha« M. 480.), melyet alkalmasint a régebbi *menyegzős* (»*menyegzős* ruha« Illy. Préd. Előb. I. 3.) szóalak ellentétjeül alkotott Csúzy; szakasztott így képezte a maga alkotta *udvariás* melléknév ellentétje gyanánt az *udvariátlan*-t (S. 253.). Egyéb érdekesebb fosztóképzős melléknevei:

a) főnevekből: *kantárotlan* (M. 304.), *mesterségtelen* (S. 213.), *olajtalan* (HK. 274.) és *olajotlan* (M. 732.), *üdvösségtelen* (S. 12.) stb. b) tárgyas igékből: *bocsátatlan* (Tr. 640.), *csigázatlan* (M. 846.), *palástolatlan* (HK. 124.) stb. c) tárgyatlan igékből: *tompulatlan* (S. 823.); d) ható igékből: *elhatározhatatlan* (S. 516.), *felszabadulhatatlan* (HK. 572.), *rághatatlan* (HK. 447.), *tévelyeghetetlen* (M. 280.) stb.

Végül mint tréfás képzések fölemlíteni valók az *előhasika* (Tr. 46.), meg az *orrondi* (S. 277.) melléknevek.

A szóalkotás grammatikájának ezen megismertetésével

kapcsolatban érdeméül from Csúzynak, hogy egypár, máshol nem olvasható régebbi szóalakot is megőrzött számunkra; ilyenek az *elillik* (HK. 419.), *meghaldok* (M. 735.) és a *lük* (»a kölletlen és igen keserű tánczot minden érdem nélkül jária *luki* a világi paik-társ« M. 17.) igék. Homályos eredetű szava a *tanuló-erkécske* (»*tanulo erkécskét*-is sajdéttok ugyan, de üresen« M. 409. Valami táska- v. tolltartó-félét jelent!).

Kitűzött feladatomhoz tartozik, hogy Csúzynak idegen szavaira is szemügyet vessek:

Körülbelül 200 meghonosítottnak vehető idegen eredetű szó kerül elő műveiben; s ezeknek mintegy fele hiányzik a NySz.-ból; pedig sok érdekes akad közöttük. Nagy részük a középkori latinságból való, de vannak német francia és szláv eredetűek is.

Az előbbieket közül néhányat külön ki kell emelnem, mert közérdeklődésre tarthatnak számot. Ezek politikai műszavai.

Az újkorban használt politikai latin műszók közül a NySz.-ból jóformán csak háromról tudjuk biztosan, mely korban honosodtak meg nyelvünkben; ezek a *politika*, *monárka* és a *voks*. Az elsőt a NySz. szerint Faludi használta először staatskunst értelemben (NU. 320.); Molnár Albertnél (Scult. 1004.), sőt Csúzynál is (Tr. 297.) ugyanez még: *policia*. A *monárka* legelsőben Zrinyinél kerül elő (I. 9.); a *voks* pedig Molnár Albertnél (Scult. 335.).

Kétségtelenül nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is érdekes tudnunk, mely korban kezdik íróink először használni a nyugaton divatos politikai szokat.

Nos Csúzynak e részben is van érdeme, mert a manap járatos politikai latin műszók főbbjeit, mondhatni: legjelentősebbjeit ő honosította meg irodalmunkban.

Ilyen először is a *monárkia* szó. Csúzy többször él vele, pl. Sz. Filep Apostol nem-kért üdvöztétöktől tisztet, méltóságot, *Monarchiát*, birodalmat (S. 152.). Nagy örömmel szokta vala Nagy Sándor egész Országos táborát-is meg-vendégelni, diádalmassan győzedelmeskedvén ellenségi ellen, kivált-képpen a Persiai birodalmat, hatalmas *Monarkiát* hatalma-alá hajtván (HK. 574.).

A birodalmak fő törvényhozó helye a *parlament*, melynek nevét latinos végzettel szintén Csúzy használja elsőnek a régi irodalomban: Mit remélhettek dicsérés-re szükséges ékessen szóllo Demosthenest, vagy a *Parlamentomokban* fodorétott szókkal fen-pattogo Tulllust? (S. 301.). Cicero száraz persuasios fen-pekéssel mennyit nem-pattogott a Romaj *Parlamentomban*? (S. 380.). Érdekes, hogy a *parlamentom*-nak *csácsogó* jelzöt ad: A pusztába viszi-ki ötöt, ott szöll néki szive-szerént, nem a piacon, nem az útszákon, nem is a *csácsogó Parlamentomokban* (M. 513.).

A birodalmak legfőbb tisztviselőinek, a *minisztereknek* nevét is ő alkalmazza elsőben a mai világi (laikus) értelmével: Követségeken szándékozván kedves *Ministeri*, vagy belső Tanácsaik-közül küldeni Némellyeket a világ Fejedelmi, és fő-fő Monárkái, sok szép regulamentumokat, és

titkos modokat szabnak eleikben (Tr. 138.). A gonosz tanácsok, a fősvény *Ministerek*, és a telhetetlen tisztek kiszedik, s-nagy részét az adónak magoknál meg-tartják (HK. 512.)

Csúzy volt ugyancsak, aki beleplántálta nyelvünkbe az azóta oly módfelett kedveltté vált *politizálni* igét. Tanúsítják a következő mondatai: A mostani tündér világ fiai csak szóval, és hamis ígéretekkel *politizálnak* (M. 420.). Fontold-meg, akár mint *politizálly*, s-álnok ravaszsággal fortélyoskodgyál, mindenekkel egy-aránt czimboráló, mely veszedelmes magában ez a gonosz társosság! (HK. 224.).

Magától értődik: nem feledkezett meg azokról sem, akik *politizálnak*, vagyis: a *politikusokról*. Ezeknek a nevét is emlegeti, nem éppen a legnagyobb dicséretnek között: Szűnnyetek-meg ravasz szín-hányástoktól, és róka bőrrel prémezett palástotoktól údvári csel-hányo *Politicusok!* (Tr. 292.). Tamás annyit tészzen, mint Didimus, az-az kettős; ennek pedig a nevezetnek (melly közönséges a mostani statisták [államférfiak], a mostani údváriak, és tündér szín-hányo hamis *Politicusok*-között) valaki meg-felel, túdgya-meg azt, hogy nem-csak az Isten gyűlöli az illetén kép-mutatást, de még a tekéletes emberek-előtt is nem kedves (HK. 475.). Sőt még *pseudo-politikusokat* is említ: Mellyekben vastagon meg-kell gyökerezni, és azok-nélkül éppen nem-szűkölködni, valaki a tündér szín-hányo álnok kettősökkel, ravasz *pseudo-politicusokkal* a dicsősségnek Tábor hegyétől el-nem akar rekesztetni (HK. 475.)

A politikusok hivatásának egyik jellemző szavát: a *voksol* igét is alkalmazza Csúzy a következő, jelenleg is időszerű jótanácsában: Valaki igaz fia Hazájának, soha olyanra ne *voxollyon*, a ki-hez ilyen privatumot [maga hasznát] kendészög gonoszság férkezhetik (HK. 515.)

Növeli Csúzy ezen adatainak értékét az a körülmény, hogy a használta műszók vagy egészen a mai, vagy legalább is a mai nagyon megközelítő értelemben vannak bennük alkalmazva.

Akadnak azonban ezek mellett egyéb említésre méltó latin eredetű szavai is, teszem: *apatika* (S. 425.), *antikamara* (Tr. 649.), *kalendárista* (naptáíró HK. 651.), *krónista* (krónikás, krónikaíró S. 720.), *okuláta* (szemügyrevétel, szemlátomás HK. 390.), *moratorium* (késedelem Tr. 678.), *recipe* (orvosi vevény S. 322.), *referáda* (előterjesztés M. 378.), *sillabikál* (betűz M. 143.), *sinyor* (senior S. 752.) stb. Külön említeni valók az *itaista*, *kalvangelikus* és a *kalafáz* szóalakok. Az *itaista* (tányérnyaló hizelkedő) saját alkotása az *íta* (úgy) szóból valószínűen az *atheista* szónak alkalmi hatása alatt, miként eme mondata tanúsítja: Arra fordétyák köpenyegeket, a merre szél fúj; s-valamint *itaistáknak* úgy *Ateistáknak* nevezetethetnek (Tr. 66.). A *kalvangelikus* (Török czimer alatt országoló *Calvangelicusok* S. 566.) formát gúnyoló céllal szintén maga csinálta a *kalvinista* és az *evangelikus* szók összekapásával. A *kalafáz* pedig magyaros hangzása dacára nem egyéb, mint a bibliai görög latin *cholaphisare* (pofoz) igének egyszerű átmagyarítása.

Felülőbb német eredetű szavai: *mésszer* (HK. 458.), *nájmód* (Tr. 14.), *purger* (HK. 544.), *stokfjs* (HK. 455.), *truocol* (HK. 585.) stb. Német szavakból alkotott sajátos összetétele a *vártás-bakt* (strázát, *vártás baktot* saidéttok az ajtó-ban M. 406.)

Német közvetítéssel elsajátított francia szavai közül fölemlíthetők: *ajront* (nagy *Affrontot*, szégyent és gyalázatot tett a Pokol-beli sárkányon S. 589.), *allamodisos* (divatos HK. 641.), *bazalaman* (nem csak údvári reverenciával, *bazalamannal* kedveskednek S. 21.), *kontrabontos* (bé-lépett kaszájával a *kontrabontos* telhetetlenség Tr. 471.), *kuplerség* (viszsa-aggott banya *kuplerségével* szabásosb tréfára hitegeti S. 629.), *madáma* (paraszt *madáma* M. 393.), *regiment* (M. 113.) stb.

Érdekesebb szláv (tót) szavai: *dosztíg* (tulajdonok egy napig torkig, *dosztíg* lakni, zabálni M. 391.), *hariskás* (*hariskás* [hajdinas] tótok S. 750.), *pálenka* (M. 386.), *robota* (Tr. 626.), *zeverlica* (árulják czifra czögér-alatt *zeverliczajokat* Tr. 482. Vö. szl. *zavrélica*, *zevrelica*.) stb.

Kiemelhetem, hogy Csúzy a használta idegen szókat nagyrészt nemcsak hozzáidomította a magyar nyelv törvényeihez, hanem még magyaros képzéseket is formált belőlük, pl. *glossa* > *glossál* (Tr. 485.), *fabula* > *fabuláz* (HK. 473.) *chorda* > *kordás* (S. 325.), *primas* > *primásság* (S. 124.), *dost'* > *dosztíg* (M. 391.), *trotzen* > *truccol* (HK. 585.) stb.

E rövid szemügyrevételből is látnivaló tehát, hogy Csúzy idegen eredetű szavai általában beszélő bizonyosságai használójuk korszerű tanultságának és magyarosító erős nyelvérzékének.

Értekezésem bevezetésében mintegy vizsgálati elvként említettem, hogy az öntudatos szóújítók fő érdemét abban látom: egyrészt minél szorosabb kapcsolatban vannak alkotásaik a nyelv szellemével, másrészt minél nagyobb a közhasználatba áttent szavaiknak száma.

Úgy hiszem, nem csekély fáradsággal összehordott és rendezett adataimmal, egybevetéseimmal s elemzéseimmal bőségesen és szembeszökően igazoltam, hogy az elsőt illetőleg Csúzynak nagy érdeme elvitázhatatlan, mert újításait alig egykét kivétellel a magyar nyelv-szellemnek megfelelően ejtette meg, ha szabad e kitételrel élnem: a magyar nyelv szúi geniusának ihlete alatt hozta létre.

Most már tehát csak az van hátra, hogy érdemét betetőzzem közkeletre jutott szavai s kifejezései tekintélyes számának elsorolásával. Hogy valóban tekintélyes ez a szám, arra nézve elég annyit ismételnem, hogy nem kevesebb, mint 600 (magyar) szóval, átvittel és szólással gyarapította irodalmi nyelvünket. Ez kétségen kívül, olyan szám, amely Csúzynál sokkal híresebb írónak is dicsőségére válnék!

Nyomatékosan hangoztatom, hogy összeállításom csak viszonylagos értékű, amennyiben a Csúzy követte elődöknek szó- és szólás-kincsét még nem ismerjük annyira, hogy biztosan meg lehetne állapítanunk, mi írható ezeknek javára, mi az övére. Mindamellett éppen az újításban

való öntudatosságának ismerete készlet azon meggyőződésem kijelentésére, hogy forrásainak pontosabb megismerése sem fog nagyon sokat lerontani¹ megállapítottam újításaiból, legalább nem annyit, hogy még mindig ne maradna egy számottevő szó- és kifejezés-csoport, amely állandóan hirdetni fogja alkotója, illetőleg elterjesztője nevét irodalmunkban továbbra is.

Lássuk tehát betűrendben mindazon szókat, átviteleket és kifejezéseket, melyekkel Csúzy — amennyire mai ismeretkörünkkel megállapíthatjuk — irodalmunk nyelvkincsét gazdagította.

Adandó alkalmatossággal M. 595, Adakozódás Tr. 370, Agyonnyom M. 783, Áhítatoskodik HK. 164, Akadémikoskodik M. 51, Alattvalóság HK. Som. 2, Aléltság M. 312, Álnok ravaszság M. 767, Aranyszabadság HK. 632, Árnyékdicsőség HK. 66, Asszonyi személy M. 552, Bábaasszony HK. 529, Balhír M. 445, Balra-magyaráz HK. 509, Baltafok M. 365, Balvélekedés HK. 103, Barátságuklya S. 753, Barátságosan S. 17, Bárdolatlanság M. 10, Baromtermészetű Tr. 600, Bártortalanság S. 607, Becstelenít HK. 494, Becstelenítés HK. 193, Becstelenkedik Tr. 14, Behálóz S. 668, Békesség-szerető HK. 629, Békételenkedik HK. 578, Beköszönt Tr. 231, Belebotlik S. 236, Belerajzol M. 393, Beleugrik M. 520, Bemártogat M. 685, Bennlévő M. 564, Betétel S. 13, Beugrat Tr. 535, Boldogítás Tr. 155, Boldogulás HK. 213, Bolondszokás M. 744, Boros ésszel S. 55, Borotvanyelvű HK. 388, Boszutöltés Tr. 712, Bőrébe nem férő M. 838, Bölcsességszerzés M. 408, Bujtogat HK. 212, Büszke: elatus M. 473, Büzös M. 629, — Cégérezés M. 492, Csacskaság M. 785, Csekélység S. 161, Csengetés Tr. 739, Csiklándoztatás Tr. 411, Csikorgó tél Tr. 322, Csináltal Tr. 762, Csipáság M. 529, Csípdéz S. 161, Csípkéz Tr. 14, Csirkéstyúk M. 813, Csonka mise Tr. 317, Csorbít Tr. 614, Csorbítás Tr. 242, Csorgat M. 580, Csörgés M. 293, Darócruha M. 695, Délcegiül S. 463, Diadalmaskodik S. 132, Dobra-út Tr. 386, Dologtalan S. 739, Döghús HK. 435, Durva paraszt S. 706, Durvaság HK. 463, Duzzaszt M. 386, Édes-kedves M. 473, Égbekiáltó Tr. 118, Egybecsatol Tr. 33, Egybeesik S. 202, Egybeforr S. 253, Egybekapcsolt HK. 358, Egybekever HK. 494, Egybetalálkozik S. 550, Egyeztet Tr. 383, Ékesgetés HK. 32, Elajándékoz Tr. 619, Elevenedik S. 128, Életfolyás S. 568, Elfajultság S. 533, Elfeketedik Tr. 769, Elfelejtethetlen Tr. 346, Elfogyaszt HK. 135, Elhibáz Tr. 709, Éli világát HK. 169, Elhíti magával M. 47, Elkorhelykedi Tr. 552, Ellenmondó Tr. 72, Előragad M. 71, Elrejtőzik M. 248, Elszédít Tr. 122, Eltűzsedik M. 634, Emberbecsülés S. 244, Engedelmeskedik Tr. 220, HK. 119, Enyhülés M. 362, Epesztő S. 708, Érintés (éréntés) M. 504, Erőszakosan M. 612, Erőszakoskodás S. 595, Értelmetlenség M. 545, Eszem-izsom: heluatio Tr. 704, Észre-hoz HK. 348, Fanyél M. 399, Faracskálás HK. 269, Fegyveresen M. Aj. I. 8, Fegyverkezés S. 689, Fehérnép HK. 38, Feje

¹ Csak örülni tudok neki, ha nyelvész társaim minél többet lerontanak megállapításaimból, mert ezzel nem Csúzy fog vesztene, hanem a tudomány nyerni!

lágya benő Tr. 750, Fejteget Tr. 179, Fejtegetés M. 751, Felárkol Tr. 33, Felderülés S. 404, Felejtet HK. 370, Felejtethetetlenül S. 467, Feleségtelen HK. 175, Felfűz M. 823, Felgyógyul S. 410, Felkoszorúz S. 690, Fél mise Tr. 317, Feloldozás S. 227, Feloszlik M. 585, Feloszt S. 292, Felöltözködik S. 435. Felpezdülés M. 517, Felragaszt Tr. 219, Félrészeg M. 75, Fél térdrel M. 470, Féltrefordít HK. 415, Féltrevet Tr. 379, Felszárnysz M. 614, Felszedetet M. 845, Feltornyoz Tr. 727, Félto : zelotypus S. 28, Felvállalás S. 80, Felzavarodik HK. 502, Fenekeflengyomrú M. 386, Fenevadság S. 606, Fércel S. 580, Fészekfentő S. 723, Fészkel M. 762, Fészkelés S. 741, Figyelmetlen Tr. 334, Figyelmetlenség HK. 605, Fondorkodás HK. 375, Forgácszedés S. 333, Forintocská Tr. 333, Földhözverés Tr. 585, Főpolgármester M. 646, Föstöget Tr. 238, Fösvénykedik M. 745, Főtörő Tr. 539, Frissesség HK. 154, Függőben hagy HK. 581, Fülhegyre vesz HK. 610, Füllentés M. 404, Füllüggyatás M. 323, Fűrészelés S. 518, Füstbe-megy Tr. 532, Gagyog M. 781, Gátló-eszköz M. 135, Gazdálkodik : gazdaságot űz HK. 165, Gondatlan HK. 497, Gondatlanság Tr. 120, Gondoskodás S. 327, Gorombán M. 144, Görbe tekintet M. 667, Görbén néz M. 630, Görbén-néző M. 630, Gyalogösvény S. 298, Gyámolítás HK. 637, Gyanupör S. 254, Gyáva M. 471, Gyermekek : kindisch HK. 187, Gyermekekjáték : kinderspiel Tr. 690, Gyümölcsözés M. 301, Hadverés Tr. 315, Hajdani S. 366, Hajtépés Tr. 585, Haláskunyhó Tr. 41, Halásmester Tr. 662, Haldokol M. 811, Hálókötés S. 157, Halványság S. 520, Harácsolás M. 129, Hárfáz S. 405, Harsogtat Tr. 395, Hátramaradás : kár Tr. 627, Hazafiúi S. Aj. I. 6, Hazaküld HK. 489, Házasélet M. 802, Házicseléd S. 598, Háziszolga Tr. 353, Hebegés Tr. 525, Helybenhagy Tr. 741, Helytáll M. 406, Heverő-pénz Tr. 91, Hibásan HK. 75, Hidegtermészeti Tr. 177, Hiresedik S. 323, Hírhordó HK. 308, Hiúzzsem HK. 634, Hivatlanul M. 700, Hivászkodik HK. 573, Holttetem : holttest M. 673, Hozzácsatol HK. 543, Huhogás M. 675, Időhalasztás Tr. 251, Időjártával HK. 58, Igazszívű M. 416, Igazságszeretet S. 663, Iparkodás Tr. 515, Ismeretlenül M. 729, Ismerős HK. 151, Istenkísértés Tr. 159, Istentagadó Tr. 761, Iszapos S. 749, Izgágás Tr. 176, Izlelés HK. 376, Játszi nyájasság M. 398, Javasol S. 745, Javít : corrigít HK. Aj. I. 3, Jó hiszemben M. 478, Jóraintés Tr. 5, Jövendőt Tr. 568, Kacsingatás Tr. 734, Kagyló HK. 456, Kaporítás S. 223, Káprázik S. 621, Kárpitoztat Tr. 383, Katona-dolog HK. 53, Katonaság M. 657, Kavics Tr. 542, Keményített ing M. 323, Kényeztetés S. 583, Képét viseli Tr. 634, Kérdezősködés Tr. 86, Kereskedő-társaság Tr. 627, Keresztatyaság M. 262, Késedelmeskedés M. 347, Keze ügyében van S. 205, Kézi-mesterség HK. 630, Kialussza magát M. 323, Kiáraszt S. 119, Kicsal HK. 110, Kicsap : eltávolít M. 637, Kicsúfol HK. 212, Kidobol M. 473, Kidönt HK. 383, Kiforgat valamiből S. 704, Kigondolható M. 611, Kigyógyul HK. 134, Kiható S. Aj. I. 5, Kihül valamiből S. 753, Kiírthatatlan S. 582, Kijut valamiből M. 240, Kikürtöl Tr. 541, Kinevet HK. 655, Kincs kereső Tr. 567, Kiolvas S. 511, Kipálcaz HK. 161, Kiparancsol M. 333, Kirepít HK. 89, Kirostál M. 109, Kisiskola Tr. 13, Kismise M. 99, Kiszorít M. 50, Kítaszít M. 285, Kitelhető M. 611, Kiterjeszkedik S. 162, Kiteszik a szűrét Tr. 182, Kitétel S. 753, Kitisztogat HK. 575, Kiürit S. 638, Kívágot M. 393, Kivall S. 520, Kobak S. 741, Kockáztat

S. 117, Kocogás HK. 170, Konkolyhíntés HK. 631, Konkolyhíntő M. 399, Korhelykedik S. 17, Korhely-módon S. 567, Korhelység Tr. 349, Kormány: gubernium (polit. ért.-ben) S. 753, Korosodik Tr. 344, Kőkoporsó M. 54, Könnyű szerrel S. 607, Körül nyargal HK. 444, Köszöntet Tr. 213, Kötöző-eszköz M. 522, Közápor M. 124, Közbeszéd: sermo Trombita 380, Középkor S. 162, Közkeresmény Trombita 107, Krisztustagadó HK. 226, Kudarcvállás Tr. 720, Kutyácska Tr. 554, Külömb: vorzügliches S. 312, Kürtől: fennhangon hirdet Tr. 718, Leábrázolás S. Aj. I. 6, Lebilincsel HK. 590, Lecsendesülés M. 362, Lecsillapodik S. 471, Leccsip S. 161, Ledönt HK. 507, Lefarag Tr. 663, Lefejtés S. 120, Lefogy M. Som. 1, Legelsőben HK. 253, Léhiűtő Tr. 265, Leírás S. 376, Lekiatya Tr. 765, Lelki-szem HK. 21, Lelöväldöz M. 739, Lemerül M. 616, Lenyugodik HK. 363, Lerázhatatlan S. 516, Les-vár Tr. 517, Letekint HK. 503, Lohaszt HK. 455, Lovagló M. 614, Lovas-pósta M. 245, Magával elhítt M. 47, Majomsze-szeretet Tr. 79, Makacs Tr. 545, Maradhatatlan M. 224, Mázol: inquinat, male pingit Tr. 189, Mázolás: das tünchen M. 68, Megállítás M. 812, Megegyeztet S. 671, Megfelelésgesedik M. 798, Megfogdoz Tr. 212, Meggyökerezés M. 661, Meghasonlít HK. 588, Meghosszabbodik Tr. 110, Megirigyl Tr. 68, Megjavul: melioratur HK. 541, Megmagyarázhatatlan S. 518, Megmelegítés M. 469, Megnemesít HK. 645, Megnémulás S. 98, Megnyügöz HK. 484, Megoszolhatatlanul Tr. 614, Megosztoztat M. 587, Megráncosít M. 549, Megöregedik: senescit HK. 115, Megsandít M. 631, Megsemmisítés Tr. 292, Megsokall M. 721, Megszokott M. 515, Megszólamlik S. 91, Megtarthatatlan Tr. 260, Megutáltat Tr. 568, Megzörget M. 212, Mély alázatosság M. 208, Mély bölcsesség M. 767, Mélyelméjű S. 160, Mélyértelmű M. 148, Mély gondolkodás S. 35, Mérgeződik Tr. 712, Mérgeződés Tr. 62, Mértéket szab M. 47, Mértéktelenkedik S. 149, Mesél M. 398, Mesés: märchenhaft Tr. 62, Mindannyi S. 595, Módot nyújt vala-mire S. 370, Molyette Tr. 266, Mosolygó ajak M. 253, Mosolygó tekintet M. 473, Mostoha tél M. 825, Mulatozik HK. 630, Munkátalanság M. 392, Nagy-ártatlanul M. 438, Nagyerejű HK. 482, Nagyhosszú M. 48, Napóra M. 48, Napsugár Tr. 616, Nekivastagodik M. 806, Nemesi-szabadság Tr. 492, Nemtelenül Tr. 759, Nyakaskodik S. 2, Nyakaskodás HK. 620, Nyakasság Tr. 349, Nyalkaság M. 43, Nyalatja magát S. 628, Nyomozhatatlan S. 207, Odvas fa M. 717, Oktató-mester HK. 655, Ollóz: scheren S. 551, Óramíves S. 729, Óraütés M. 53, Oroszlánerejű HK. 473, Orrondi S. 277, Orvosolatlan HK. 481, Ördöngösködik S. 533, Öreg legény: agg l. M. 552, Öregség: öreg kor M. 383, Öreg tyúk M. 384, Örökmélekezetű M. 489, Örök emlékezetűl M. 761, Örökösen Tr. 198, Őszbe csavarodik S. 379, Összead Tr. 102, Összeéget Tr. 630, Összefércei HK. 528, Összefirkál M. 684, Összeforr S. 446, Összegázol Tr. 229, Összegázolás HK. 459, Összeházasodik Tr. 37, Összejár valamit M. 37, Összejő HK. 329, Összekoncol M. 130, Összeomol HK. 260, Összeraggat HK. 650, Összeszedetet S. 732, Összeszeresz: colligit M. 745, Összeszerzés: összegyűjtés M. 305, Összeül M. 624, Összezúzás HK. 274, Palástolhatatlan S. 574, Papi-ruházat S. 557, Pápiástás M. 281, Paplanos-ágy S. 349, Papolás HK. 353, Parasztos S. 220, Parasztosan S. 280, Párosan HK. 699, Példás S. 39, Példásan S. 195, Példázás S. 509, Pénzcsaló S. 195, Pénzkeresés Tr. 568, Pintes-korsó Tr.

602, Pióca Sípsz. 515, Pofoncsap Tromb. 617, Pofonút Tromb. 425, Poroz S. 55, Próbálgat M. 682, Puskaropogás HK. 629, Pusztá: major HK. 158, Ragyogtat HK. 336, Rajzoltat M. 54, Rakosgat HK. 422, Rakosgatás M. 313, Rámáz M. 450, Ráncoshomlokú M. 311, Rángatás M. 817, Reáárad Tromb. 367, Reácéloz HK. 99, Reáfen Tromb. 739, Reámutat M. 506, Reászed Tromb. 686, Reászór Sípsz. 696, Reáülés HK. 567, Rendes M. 217, Rendetlenül Hk. 538, Repedezés HK. 404, Rézkapu Tromb. 308, Róka-bőr S. 683, Rothadozik HK. 518, Rövidlátás M. 629, Rövidlító M. 630, Sandaság M. 629, Sántikálás S. 209, Seregesen M. 628, Setét gyász M. 525, Simogatás HK. 536, Söpreten M. 480, Szabad személy M. 303, Szabados tréfa M. 293, Szabóság M. 71, Szagosít M. 628, Szájmozgás Tr. 496, Szamárful Tr. 763, Szanaszéli Tr. 758, Szándékos (?) S. 21, Szárnyas-egér (?) S. 716, Szégyen-nyalázat S. 570, Széllébbélt M. 601, Szellőztet HK. 86, Szemebeesett M. 311, Szemérmeskedik Tr. 14, Szemeskedik HK. 323, Szemevilága M. 363, Szemfüleskedik S. 631, Szemfülesség Tr. 538, Széna-gyűjtés Tr. 758, Szerleembe-esik HK. 368, Szikrázó szem M. 843, Szeretetlen-ség Tr. 615, Színes barátság M. 403, Szóhang S. Aj. I. 3, Szolgálatot tesz S. 270, Szolgalegény Tr. 397, Szószólás HK. 521, Szót visszavon M. 24, Szőlőmunka Sípsz. 120, Szövetkezik Sípsz. 174, Tábla: asztal M. 531, Tágítás M. 506, Tanácskérő Tromb. 568, Tanácsot kér M. 616, Tánckiskola M. 17, Tapogatódzik M. 404, Társas HK. 649, Tehetős: jobb módú M. 103, Tekintetbe vesz HK. 200, Teles-tele S. 355, Termékettlen-ség S. 3, Természetlen S. 116, Természetlenség Tr. 397, Termeszt Tr. 397, Tisztán-igazán M. 700, Tisztaságszerető Tromb. 367, Titkolhatatlan Tromb. 318, Titkosértelmű M. 594, Tollaz Sípsz. 396, Torokszakadás Tr. 443, Torkára forr HK. 644, Torzonborz HK. 636, Tökelitött HK. 229, Töredezik M. 359, Törpeség HK. 557, Törvényszabás M. 744, Törvényszerető S. 86, Törzsökös HK. 557, Trágyázás: düngung M. 116, Tudva-való Tr. 67, Tündérpálást S. 44, Tüzugrálás S. 229, Tyúktojás M. 384, Udvari-szolga HK. 105, Udvariás Tr. 213, Udvariáskodik S. 229, Udvariáskodás Tr. 213, Udvariátlan S. 253, Udvariátlanság S. 669, Ujság: zeitung HK. 160, Ujságotolás M. 268, Undorodás S. 520, Uri ember S. 25, Uri személy M. 592, Utánafut M. 405, Utazó: viator M. 291, Utazóruha M. 679, Utazótáska M. 679, Uton-útfélen Tromb. 556, Ünnepszegő S. 103, Vadász-mesterség Tromb. 441, Vagyonos Tromb. 281, Vak akarat M. 54, Vaksers M. 65, Vakító M. 589, Vállvonás Tromb. 845, Vámszedő HK. 262, Városbeli HK. 358, Városhely HK. 84, Vasszeg Tromb. 354, Vas-zár Tromb. 308, Vásáros: nundinator M. 22, Végefelé M. 271, Veeszületett Tromb. 145, Verítékeztet Tromb. 509, Versel Sípsz. 716, Verselés Sípsz. 36, Vélve: ritkán HK. 623, Vigasztalódik Sípsz. 255, Világ csodája Sípsz. 246, Virágzás: das blühen Tromb. 446, Virágzó szépség M. 517, Viszont-szeret S. 380, Viszontszeretet S. 682, Visszafizetés Tr. 775, Visszafogad S. 453, Visszafogadás M. 581, Visszahanyatlík S. 348, Visszakíván M. 103, Visszakívánkozik M. 25, Visszanyerés M. 546, Visszarugás Sípsz. 341, Visszasiet Sípsz. 613, Visszaszív M. 93, Visszatántorodik M. 22, Záratlan HK. 292, Zsárol HK. 315, Zsoltáros Sípsz. 718, Zsoltároz Sípsz. 23, Zsoltározás S. 718.

Látható ezen összeállításból, hogy 600-at tesz ki azon maig élő szók, átvitelek és kifejezések száma, melyeket — valószínűséggel következtetve! — Csúzy vezetett be irodalmi nyelvünk használatába. Megtoldhatjuk e számot még azokkal a jelenleg is járatos főbb idegen eredetű szókkal, melyeket alkalmasint szintén ő honosított meg a magyar könyvnyelvben. Ezek:

Ágens M. 347, Aprehenzió M. 549, Audiencia M. 109, Ceremoniáskodik HK. 597, Deklinál (isk. ért.-ben) M. 143, Ekszpedició M. 378, Genealógia HK. 64, Immunitás M. 466, Instál Tr. 559, Instancia Tr. 712, Interes M. 103, Kancsuka S. 734, Kassza M. 541, Konferál HK. 473, Konfiskál HK. 513, Konjugál (isk. ért.-ben) M. 143, Konvenciók Tr. 183, Magisztrátus M. 435, Márgó Tr. 720, Miniszter HK. 572, Monárkia HK. 574, Pálinka M. 386, Parlamentom S. 301, Patrónus Tr. 592, Politikus Tr. 292, Politizál HK. 224, Prakszis S. 51, Principális HK. 536, Provizió M. 283, Recipe S. 322, Referáda M. 378, Reszolvál HK. 239, Reszolúció M. 109, Truccol HK. 513, Voksol HK. 515.

Ezekkel a szókkal az irodalmi gyarapítás száma kereken *hetedfél szűzra emelkedik.*

Ám e tekintélyes számnak láttára valaki — úgy vélem — nem is egy, hanem két kérdéssel léphet elő: Az egyik az: mivel adom magyarázatát Csúzy illetén nagy irodalmi hatásának, vagy világosabban szólva: mi okból és hogy-miként terjedtek el akkora számban Cs. szavai és kitételei? A másik kérdés: mi az eredeti, és mi a kölcsönvétel Csúzy újításaiban, azaz: mennyit alkotott önmaga, s mekkora anyagot vett át a köznyelvből?

Az első kérdést különösen megokoltnak látom, mert elvégre Csúzy lehetett még oly tehetséges népszónok és a magyar nyelvnek még oly mesteri kezelője: de igénytelen szerzetesi állásánál, meg azután irodalmi működésének szűk, pusztán prédikációkra terjedő körénél fogva sem a maga korára, sem utódaira nem fejthetett ki akkora hatást, amely irodalmi nyelvünkre természetszerűen ily nagy arányú gyarapítással járt. Csakugyan igaz: nincsen rá semmi számbavehető történeti bizonyosság, hogy Csúzy hatásra nemhogy a nagy Pázmánnyal, de csak egy Faludival is versenyezhetett volna. Ám viszont az is tiszta igazság, hogy nyelvi hatásának fő alapja nem egyenes irodalmi hatásában rejlik, hanem más, ezzel a hatással közvetve összefüggő okban. Hogy mi ez az ok, könnyen rájövünk, ha az előadtam összevetésekre gondolunk.

Faludi, Baróti és Sándor István adják kezünkbe a feltűnően nagy nyelvi hatásnak megfejtését. Ezek voltak Csúzy újításainak fő-fő szárnyrabocsátói, ezek közvetítői az irodalmi nyelv gazdagításában. Majdnem ötödfél száz pontos idézettel mutattam ki ezekre tett szembeszökő hatását, tehát oly tekintélyes számmal, amely szükségtelessé tesz minden bővebb magyarázatot. Hogy pedig Faludinak és társainak közvetítése mellett bizonyos közvetlen hatással is volt Csúzy a közbeszédre s evvel együtt az irodalmi nyelvre, azt alig kell külön bizonyítanom, hiszen számos példa elemzésével igazoltam, hogy újdonszerű és új szavaiban egyaránt megvoltak az életrevalóságnak fő kellékei: a világosság és a magyarosság, melyek hamarosan utat nyitottak nekik a közbeszédbe és az irodalmi forgalomba. Faludi és társai bizonyára nem állottak magukban az írók között Csúzy szavainak felhasználásában!

A második kérdésre: t. i. az irodalmi nyelvben meghonosodott maig élő szavaiból és kifejezéseiből mennyit alkotott önmaga, és mekkora anyagot vett át a köznyelvből: — nehezen lehet szabatos feleletet adnom. Kétségtelenül nagyon tévedne, aki azt hinné, hogy Csúzynak főntebb összeállítottam irodalmi újításai egyszersmind nagyrészt a maga alkotásai is. Szó sincs róla! Éppen megfordítva áll a dolog: nagyobb részben a köznyelvből való átvételek s a kisebbben Csúzynak alkotásai és alakításai. A fenti összeállításnak jó háromnegyed része csak annyiban újítás, amennyiben Csúzy az élő közbeszédből: a nép nyelvéből az irodalmi nyelvbe illesztette őket; s csupán a negyedrésze tekinthető sajátos egyéni szóújításnak.

Álljanak itt egy csoportban mindazon ma is élő, új és újdonszerű szók, melyeket több-kevesebb valószínűséggel egyenesen Csúzytól eredetteknek tartok:

Alattvalóság, Aranyszabadság, Árnyékdicsőség, Balhír, Balvélekedés, Balramagyaráz, Becstelenít, Becstelenítés, Behálóz, Belerajzol, Boszutöltés, Bűzös, Csekélység, Csináltat, Csípáság, Diadalmaskodik, Durvaság, Égbe kiáltó, Egyeztet, Elfajultság, Elhibáz, Engedelmeskedik, Érintés, Fejtegetés, Félrészeg, Fenevadság, Figyelmetlen, Figyelmetlenség, Főpolgármester, Gátlóeszköz, Gyalogösvény, Gyümölcskozás, Hárfáz, Harsogtat, Hazafiú, Házicseléd, Háziszolga, Helybenhagy, Hívságoskodik, Hiúzssem, Igazsívű, Igazságszeretet, Ismerős, Istenkisértés, Istentagadó, Javasol, Kárpi toztat, Kereskedőtársaság, Kikürtöl, Kitétel, Kockáztat, Konkolyhintő, Konkolyhintés. Korosodik, Köttözőeszköz, Középkor, Krisztustagadó, Kudarcvallás, Leábrázolás, Lebilincsel, Lelkiszem, Majomszeretet, Makacsság, Meg-

egyeztet, Megráncosít, Megsemmisítés, Mélyelméjű, Mélyértelmű, Mérték-telenkedik, Napóra, Nyakaskodik, Nyakaskodás, Nyakasság, Nyalkaság, Ok-tatómester, Ollóz, Oroszlánerejű, Orrondi, Ördöngösködik, Örökmélekeztű, Papiruházat, Példás, Példázás, Rajzolat, Rövidlítás, Rövidlító, Szabóság, Szándékos (?), Szemfüleskedik, Szeretetlenység, Tanácskérő, Tánciskola, Tekintetbevesz, Terméketlenség, Természetlen, Természetlenség, Titkos-értelmű, Tisztaságszerető, Törvényszerető, Tündérpalást, Türtőzködés, Udvariszolga, Udvarias (így csak a nyelvújítás óta!), Udvariaskodik, Udvariaskodás, Udvariatlan (így csak a nyelvújítás óta!), Udvariatlanság, Ujságolvasás, Undorodás, Utazóruha, Utazótáska, Vadászmesterség, Vaksors, Veleszületett, Versel, Verselés, Vizontszeretet, Zsoltáros, Zsoltároz, Zsoltározás.

Nem akarok merészen következtetni, azért csak ennyit írok a javára, bár éppen nem tartom valószínűtlennek, hogy az irodalomba bevezetett újításai közül még jóval többnek lehet ön maga az alkotó mestere.¹

Mielőtt tanulmányomat befejezném, szükségesnek tartom, hogy arra a könnyen felmerülhető kérdésre is megfeleljek: miért lett Csúzy nyelvújítóvá?

Legegyszerűbb és legkényelmesebb módon úgy felelhetnék: mert veleszületett tehetsége volt reá! Ámde ezt a feleletet magam se találnám megnyugtatónak, mert tudva-tudom, hogy Csúzyn kívül számos vérbeli nyelvtehetség volt és van, akik az újításban, messze mögötte maradnak. Ennélfogva a természet adta nyelvtehetség nem szolgálhat magyarázatul az újítások mértékére nézve. Ez csak alaperő, melyhez bizonyos külső ösztönnek kell járulnia s oda fejlesztenie, mintegy kényszerítenie, hogy átlépve a nyelvnek közönséges kereteit, maga teremtsen új szóformákat.

Kérdés: mi volt az a külső ösztön, amely Csúzynak veleszületett nyelvtehetségét illetően alkotó fejlődésre kényszerítette?

Ha szemügyre vesszük az igazi (öntudatos) nyelvújítókat, azt a közös vonást találjuk náluk, hogy nagyrészt fordítók, vagy átdolgozók. Hogy csak legközelebbiről vegyek példákat: Faludiról és Barótiról tudva van, hogy műveiknek egy részét

¹ Magyarázatképpen megjegyzem itten, hogy Csúzynak fenti eredeti élő újításai mellett még jóval nagyobb (százakra menő) számú sajátos szóalkotása és alakítása maradt. Minthogy azonban ezek a közhasználatban nem terjedtek el, csupán nyelvtörténeti: szótári értékük van, ennélfogva külön való összeállításukat mint fölöslegest mellőzöm.

idegenből fordították. Sándor István meg bizonyos értelemben kompilátor volt, aki a legismertebb művének a Sokfélé-nek tartalmát részben idegen ujságokból és könyvekből hordotta össze. De többi nyelvújítónk működésében is nagy szerepet játszik a fordítás v. átdolgozás. Szóval: az idegenből való fordítás szokott rendszerint ösztönt adni az önálló nyelvi formák teremtésére. A hűsége való törekvéssel sokszor vele jár az a kényszerű helyzet, mely a fordítót új szókapcsolatok és képzések alkotására készíti, még pedig annál többre, minél nagyobb természetadta nyelvtehetsége. Minden valamire való fordítóról eleve föl lehet tenni, hogy kisebb-nagyobb mértékben nyelvújító. De fordítva is áll a dolog: minden öntudatos nyelvújítónál az újítás kiinduló pontját legtöbbször a fordításban kell keresnünk. Csúzynál se különben!

Hogyan: hát lehetséges, hogy ez a tősgyökeresen magyaros nyelvű prédikátor fordító lett volna? — Úgy van: *fordító volt!* Prédikációinak legalább is egy részét — bizony kimutathatni — latinból fordította magyarra. Első s értékre legkiválóbb gyűjteményénél, a Zengedező Sipszónál (1723.) ön-maga egyenes tanubizonyságot tesz erről. Az Aprószentek-napjára való beszéde végén ugyanis nyíltan megvallja, hogy jobban esett volna neki deák nyelven kiadnia prédikációit, »előbb-is úgy lévén cserepjeiben« (746.); de hazafiuságból és »némelly egy-házi és világi Fő-Fő személyektől javasoltatván« magyar nyelven kedveskedett velük. Utolsó, verses beszédében pedig ekkép bizonykodik: »*Haza-fiuságom ösztönöze arra, hogy csekély munkámat fordítsam magyarra*« (754.).

Amit már most a S.-ról biztosan tudunk, ugyanazt Csúzynak többi gyűjteményéről is következtethetjük (bárha ezeknél a fordítást maga nem említi!). Ám tegyük fel, hogy ezeket eredetileg magyarul írta, akkor is annak a rengeteg számú latin idézetnek, mely bennük előkerül, lefordítása számos alkalmat és ösztönt adott neki az újításra.

A fölvetett kérdésre ennél fogva azt a megokolt feleletet adhatom, hogy Csúzy természetadta nyelvtehetségét részben az eredetileg latinul írt beszédinek (a S.-nak), részben a magyar prédikációit tarkító sok latin idézetnek fordítása vélte rá a nagyobb méretű nyelvújításra.

Úgy hiszem ezzel mindent elmondottam, amit Csúzy szavairól érdekeset s érdemeset elmondhattam: összefoglalom tehát fejtegetésem eredményeit:

Páter Csúzy Zsigmond »első remete szent Pál szerzetébéli pap« és népi predikátor a 18. század-eleji magyar irodalomnak eddigelé figyelemre se méltatott vérbeli nyelvújítója: öntudatos szóalakító és szóalkotó, aki Faludit nagyon megközelítő nyomokat hagyott irodalmi nyelvünk szókincsének gyarapításában.

Pázmánynak ezen egyházi s világi tudományban egyaránt jártas méltó tanítványa tősgyökeresen népies nyelvű négy hatalmas prédikációs könyvében számos eredeti, találó magyar zamatú új és ujdonszerű szót alkotott és alakított. A szóújításnak valamennyi magyaros módját ismeri és alkalmazza; s emellett grammatikai szempontból is nemcsak a magyar nyelv szellemétől ihletve, hanem egyszersmind eredetien, ötletesen és változatosan alkotja összetételeit s képzéseit; még használta új idegen szavain is nyilván érezteti korszerű tanultsága mellett erős magyarosító nyelvérzékét. Az irodalmi nyelvre való nagy hatásának ékes bizonytsága, hogy elterjedt újításainak száma a meghonosította idegen szók hozzáadásával hetedfél százra tehető; s ebből száznál több önalkotta szava ma is járatos irodalmunkban. Az újításra ösztönt a latin nyelvből való fordítás adott neki.

Csúzy szavainak ismerete alapján nem csekély mértékben változik az újabbkori nyelvújítás kezdőiről, különösen Faludiról, Barótiról és Sándor Istvánról eddig vallott véleményünk. Ezeknek (főleg Faludinak!) mint számos szembeszökő egybevetéssel igazolhattuk, az újításban Csúzy volt egyik tanítómesterük, akitől nem csupa újítás-módokat tanultak, hanem majdnem ötödfél száz szót és kifejezést is átvettek s ezzel újításainak akár tudatosan, akár önkéntelenül irodalmi fő elterjesztőivé lettek.

Nem egy érdemes írónak szomorú sorsa, hogy csak a halála után ismerik fel valódi értékét. Csúzy Zsigmond csontjai is immár majd kétszáz esztendeje porladnak — a nélkül, hogy a magyar nyelvtudomány ismerte volna eme született nyelvtehetségnek újító érdemeit.

Fáradtságos, de fölemelő munkám eredménye ezen érdemek fölfedése!

Adózzunk méltó kegyelettel irántuk: *a magyar szótörténet ezentúl tisztelettel emlegetse páter Csúzy Zsigmond nevét!*

HIBAIGAZÍTÁS.

Az újabb vizsgálat kiderítette, hogy a *felcsinosít, gondolat-
lanság, kedvetlenkedik, micsodaság, nyugasztal, parasztház, sem-
miség, személyválogató, szeméremtest* szók Pázmányon kívül má-
soknál is előkerülnek; a *helyreállít, közellét, szárnyasegér, szemben-
áll, tettetés, temető, vadállat* szavak pedig nem Csúzytól erednek.
Hibás lapszámozás: *glossáz* 619. — eh. 616., *gyanunyelv* 618. —
eh. 38., *közbenállás* 54. — eh. 55., *lepalástol* 781. — eh. 481.,
szófodorgató 83. — eh. 85., *testhizláló* 457. — eh. 456.
